

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՐՈՎ

**ԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐ**

Նվիրված հանաչված հայագետ-կովկասագետ Պավել
Չոբանյանի ծննդյան 75-ամյակին

**ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
PROCEEDINGS**

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

**PROBLEMS OF THE
HISTORY OF THE CAUCASUS**

Dedicated to The 75th Anniversary
of Prof. Pavel Chobanyan

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

**ԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ**

Ճանաչված հայագետ-կովկասագետ Պավել Չոբանյանի
ծննդյան 75-ամյակին նվիրված

ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
ՆՅՈՒԹԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ, ՄԱՐՏԻ 15-16, 2023

2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF REPUBLIC OF
ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
INSITUTE OF HISTORY
YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE CAUCASUS

PROCEEDINGS OF THE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

Dedicated to
The 75th Anniversary of Prof. Pavel Chobanyan

YEREVAN, 15-16 MARCH, 2023

2023

ՀՏԴ 94(479)(082)

ԳՄԴ 63.3(5)g43

Կ 767

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

**Published by the decision of the Scientific Council of the Institute
of Oriental Studies of NAS RA**

Կոմկասի պատմության հիմնահարցերը: Ճանաչված
Կ 767 հայագետ-կոմկասագետ Պավել Չորանյանի
(1948-2017 թթ.) ծննդյան 75-ամյակին նվիրված
Միջազգային գիտաժողովի նյութեր: Երևան, մարտի
15-16, 2023.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտ, 2023.- 92 էջ:

Միջազգային գիտաժողովը իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ
Գիտության կոմիտեի «21T-6A163» թեմատիկ ծրագրի
շրջանակներում:

The International Conference was organized within the
framework of the grant project «21T-6A163» financed by Ministry
of Education, Science, Culture and Sports RA, Science Committee.

ՀՏԴ 94(479)(082)

ԳՄԴ 63.3(5)g43

DOI: [10.54503/978-9939-9012-8-2](https://doi.org/10.54503/978-9939-9012-8-2)

ISBN 978-9939-9012-8-2

© ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 2023

ԿԱԶՄԿՈՍԻՏԵ / ORGANIZING COMMITTEE

Ռոբերտ Ղազարյան – ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտ

Robert Ghazaryan – Institute of Oriental Studies of NAS RA

Քրիստինե Կոստիկյան - ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտ

Kristine Kostikyan - Institute of Oriental Studies of NAS RA

Գևորգ Ստեփանյան - ՀՀ ԳԱԱ, պատմության ինստիտուտ

Gevorg Stepanyan – Institute of History, NAS RA

Գոհար Մխիթարյան – ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտ

Gohar Mkhitryan - Institute of Oriental Studies of NAS RA

Էդիկ Մինասյան - Երևանի Պետական Համալսարան,
պատմության ֆակուլտետ

Edik Minasyan – Yerevan State University, Faculty of History

Աշոտ Մելքոնյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Ashot Melkonyan – Institute of Oriental Studies of NAS RA

Էդուարդ Զոհրաբյան – ԵՊՀ, Պատմության ֆակուլտետ

Eduard Zohrabyan – YSU, Faculty of History

ԽՍԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ / EDITORIAL BOARD

Գևորգ Ստեփանյան - ՀՀ ԳԱԱ, պատմության ինստիտուտ

Gevorg Stepanyan – Institute of History, NAS RA

Քրիստինե Կոստիկյան - ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտ

Kristine Kostikyan - Institute of Oriental Studies of NAS RA

Գոհար Մխիթարյան – ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտ

Gohar Mkhitryan - Institute of Oriental Studies of NAS RA

Բովանդակություն

Արթուր Մաթևոսյան

Ս. Երրորդության դավանանքը Եզնիկ Կողբացու "Առ երանելի Մաշտոց վարդապետ" թղթում.....12

Մարիամ Զխարթիշվիլի

«Գիրք թղթոցի» Ատրնեբսեի իշխանի նույնանձնացումը և VI-VII դարերի Վրաստանի քաղաքական պատմության վերանայման փորձ.....14

Ալեքսան Յակոբեան

Սահակ Զորոփորեցի կաթողիկոսի ուղեւորությունը Ասորիք եւ նրա ունեցած հայ-աղուանական տեղեկանու խնդիրը...17

Նանա Կադարիա

Վրացական պատմագրական աղբյուրների տեղեկությունները Ս. Շուշանիկի մասին.....20

Գաբրիել Նահապետյան

Բյուզանդական կայսրության Այսրկովկասյան քաղաքականությունը պատկերամարտության առաջին փուլում.....23

Արեգ Վարդանյան

Դիտարկում միջնադարյան վրաց քաղաքական մի գաղափարի շուրջ.....25

Կարինե Ավետյան

Թովմա Մինասենց, ԺԵ դարի տարեգիր.....28

Էլինա Ղազարյան

Հարավային Կովկասի առևտրական ուղիները Ժ.-ԺԴ. դարերում.....30

Անի Մարգարյան

Պարսկական մանրանկարը՝ որպես Արևելքի և Արևմուտքի միջև առևտրային և մշակութային երկխոսության համա-

տեքստում չինական ճենապակու դերի բացահայտման
բանալի.....32

Գեորգի Միրզաբեկյան

Ընդարձակ հարկամատյաններ կազմելու գործում օսմանյան
իշխանությունների քաղաքականության որոշ օրինաչափու-
թյունների շուրջ (1590 թ. Երևանի վիլայեթի օրի-
նակով).....34

Թամար Աբուլաձե, Հելեն Գիունաշվիլի

Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռագրերի Ազգային Կենտրոնի
հավաքածուի վրացերեն-պարսկերեն և պարսկերեն անտիպ
փաստաթղթերը.....37

Ժիրերթ Մեշքանբարյանս

Մեֆյան Իրանի հարկահանման գործընթացը համաձայն
XVI-XVIII դարերի հայ պատմագիրների աշխատություն-
ների և ժամանակաշրջանի այլ սկզբնաղբյուրների.....39

Գևորգ Ստեփանյան

Հայ և օտար աղբյուրները Ապշերոնյան թերակղզու և Բաքու
քաղաքի հայերի մասին (վաղ ժամանակներից մինչև XVIII
դարը ներառյալ).....43

Սուփիո Կադագիշվիլի

Տարածքը և սրբությունը միջնադարյան վրացական պատ-
մական աղբյուրներում.....47

Գոհար Մխիթարյան

Ջոզեֆ դե Լա Պորտեի «Աշխարհի ճանապարհորդողը կամ
Հին ու Նոր աշխարհի մասին գիտելիք» աշխատությունը
որպես Կովկասի և Իրանի ԺԸ դարի պատմության
սկզբնաղբյուր.....49

Դավիդ Մերկվիլաձե

Քարթլի- Կախեթի Հերակլ Բ թագավորի ծրագրերը
ռուսական զորքերի դեպի Դադաստան կատարած 1775 թ.
արշավանքի կապակցությամբ.....51

Մեպուհ Ասլանեան

«Փունջ մը մազ եւ ընկղմած տապանաքար: Նոր մտորումներ
Շահամիրեան գերդաստանի անծանօթ պատմութեան
շուրջ».....54

Անահիտ Թովմասյան

Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևելյան
Այսրկովկասում և Դադաստանում XVIII դարի երկրորդ կեսին
- XIX դարի սկզբին.....56

Քրիստինե Կոստիկյան

Ջիզյան և քրիստոնյաներից գանձվող մյուս հարկերը
Արևելյան Այսրկովկասում ԺԸ դարում և ԺԹ դարի առաջին
կեսին.....58

Անուշ Հովհաննիսյան

Միգրացիոն քաղաքականությունը՝ որպես ռուս-թուրքական
մրցակցության գործիք Կովկասում (Կովկասյան մեծ պատե-
րազմի ժամանակաշրջանից մինչև 19-րդ դարի վերջ).....60

Բենիամին Մախյան

Աջարական հարցը վրաց-թուրք-ադրբեջանական
հարաբերություններում (1918-1921 թթ.).....63

Ազատ Բոզոյան

Այսրկովկասի պատմության խնդիրների հետազոտությունը
Պավլիկ Չոբանյանի աշխատություններում.....66

Լուսինե Ղուշյան

Լորիս Քալանթար- Ռուսական թանգարանի ազգագրության
բաժնի հավաքածուների գրանցող և ֆոնդի կազմողը
Ալեքսանդր Գ կայսեր օրոք Ի. դարի սկզբին.....68

Վերա Սահակյան

Կովկասյան առաքելությունը «Թեշքիլաթ-ը մախսուսա»
կազմակերպության գործունեության ծիրից ներս.....71

Զուրաբ Թարգամաձե

Միացյալ Կովկասի գաղափարը. պատմական և
քաղաքական ակնարկ.....75

Մանուշար Գունցաձե

Սոցիալ-տնտեսական խնդիրը Վրաստանի
Դեմոկրատական Հանրապետությունում (1918-1921).....77

Մարիամ Բեժիտաշվիլի

Քաղաքացիական ակտիվության դերը 'մենք' խմբի ազգային
համախմբման գործում. ինգուշական իրականություն (1956-
2022 թթ.).....78

Արշալույս Տետեյան

Մայրենի լեզվի կարգավիճակի խնդիրը ԽՍՀՄ
Անդրկովկասյան հանրապետություններում 1970-ական
թթ.....81

Քրիստինե Մելքոնյան

Թուրքիայի կրթամշակութային քաղաքականությունը
Հարավային Կովկասի երկրներում.....84

Վիլեն Մնացականյան

Հարավային Կովկասի երկրները զլոբալ և տարածքային
խաղացողների գեոքաղաքական և տնտեսական շահերի
բախման կիզակետում.....87

Էրիկ Հակոբյան

Հայ-վրացական «եղբայրության» գաղափարը երկու ժողո-
վուրդների քաղաքական նպատակների տեսանկյունից....90

CONTENTS

Arthur Matevosyan

Dogma of St. Trinity in Eznik of Kolb's letter "To the Blessed Archimandrite Mashtots".....12

Mariam Chkhartishvili

Identification of Nobleman Atrnerseh (Իշխան Ատրնէրսէ) of the "Book of Letters" and Revisiting Political History of Georgia in 6th-7th Centuries.....14

Aleksan Hakobian

The Journey of Catholicos Sahak Dzoroporetsi to Syria and the problem of the Armenian-Albanian information he had.....17

Nana Kadaria

The Information of Georgian historiographical sources about St. Shushanik.....20

Gabriel Nahabetyan

The Policy of Byzantine Empire in the Transcaucasia in the First Stage of Iconoclasm.....23

Areg Vardanyan

A note concerning a political idea in Medieval Georgia.....25

Karine Avetyan

Tovma Minasents, the Annalist.....28

Elina Ghazaryan

The Trade Routes of the South Caucasus in the 10th-14th Centuries.30

Ani Margaryan

A Persian Miniature Painting as a key to unlocking the role of the Chinese porcelain in the East-West commercial and cultural dialogue.....32

Georgi Mirzabekyan

About some tendencies in the policy of the Ottoman authorities in compiling the Tax Registers (with the example of The Great Defter of Yerevan Vilayet 1590).....34

Tamar Abuladze, Helen Giunashvili

The 17th Century Unpublished Georgian-Persian and Persian Documents from the Collections of the Korneli Kekelidze National Centre of Manuscripts.....37

Jilbert Meshkanbarians

The Safavid Iran's Taxation Process According to 16th-18th centuries Armenian Historians and Other Sources of the Period.....39

Gevorg Stepanyan

Armenian and Foreign Sources about the Armenians in Apsheron Peninsula and the town Baku.....43

Sopio Kadagishvili

Territory and Sacredness in the Medieval Georgian Historical Sources.....47

Gohar Mkhitryan

Joseph De La Porte's "The World Traveller or Knowledge of the Old and New World" as a Source on the History of the Caucasus and Iran in the 18th Century".....49

David Merkviladze

The Plans of Erekle II, the King of Kartli-Kakheti as regards the campaign of Russian troops in Daghestan in 1775.....51

Sebouh Aslanian

A Lock of Hair and a Sunken Tombstone: New Reflections on the Unknown History of the Shahamirian Family of Madras.....54

Anahit Tovmasyan

The policy of the Ottoman Empire in Eastern Caucasus in the 18th and 19th Centuries.....56

Kristine Kostikyan

Jizya and Other taxes Levied on Christians in Eastern Transcaucasia in the 18th and the Beginning of 19th Century.....58

Anush Hovhannisyan

Migration Policy as an Instrument of Russian-Turkish Rivalry in the Caucasus (from the period of the Great Caucasian War to the end of the 19th century).....60

Benyamin Mailyan

The Adjarian question in Georgian-Turkish-Azerbaijani relations (1918-1921).....	63
--	----

Azat Bozoyan

Research on the problems of the history of the Caucasus in Pavlik Chobanyan's works.....	66
--	----

Lusine Ghushchyan

A. Loris Kalantar- Registrar of the Collection and Creator of the Fund of Ethnographic Department in Russian Museum of Emperor Alexander III at the beginning of 20 th Century.....	68
--	----

Vera Sahakyan

Caucasian Mission in the scope of the “Teshkilat-i Mahsusa” Organization’s operation.....	71
---	----

Zurab Targamadze

The idea of a united Caucasus: Historical and Political Discourse...75	
--	--

Manuchar Guntsadze

Socio-economic Issue in the Democratic Republic of Georgia (1918-1921).....	77
---	----

Mariam Bezhitashvili

On the Role of Civil Activism in the Consolidation of National ‘We-Group’: The Ingush Reality (1956-2022).....	78
--	----

Arshaluys Teteyan

Problem of the Mother language Status in the Transcaucasian Republics of USSR in 1970s.....	81
---	----

Christine Melkonyan

Cultural and Educational Policy Of Turkey in the Countries of the South Caucasus.....	84
---	----

Vilen Mnatsakanyan

Countries of the Southern Caucasus at the intersection of Geopolitical and Economic Interests of Global and Regional Players.....	87
---	----

Erik Hakobyan

The Idea of Armenian-Georgian ‘brotherhood’ from the viewpoint of two people’s political aims.....	90
--	----

**Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ԴԱՎԱՆԱՆՔԸ ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅՈՒ
«ԱՌ ԵՐԱՆԵԼԻ ՄԱՇՏՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏ» ԹՂԹՈՒՄ**

«Գիրք թղթոց»-ում պահպանվել է Եզնիկ Կողբացու «Առ երանելի Մաշտոց վարդապետ» թուղթը, որը 5-րդ դարի հայ Շկեղեցու դավանանքը արտացոլող կարևոր փաստաթղթերից մեկն է: Հայ Եկեղեցու դավանաբանական համակարգի հիմքում ընկած է Նիկիո հանգանակի այն դրույթը, որի համաձայն Աստված մի էություն է և երեք Անձնավորություններ: Դա նշանակում է, որ միեղեն Աստված հավիտյան անձնավորված է Հոր, Որդու և Ս, Հոգու Դեմքերի մեջ: Յուրաքանչյուր Դեմք իր մեջ է պարունակում աստվածային էության լիությունը, ուստի երեք Անձնավորությունները հավասարապես կատարյալ Աստված են, սակայն ոչ թե երեք Աստվածներ, այլ մի Աստված: Դա այդպես է, քանզի աստվածային էությունը միեղեն է, ու Դեմքերից անկախ գոյություն չունի:

Մարդ-Աստծո մասին քրիստոնեական վարդապետությունը իմաստ ունի լոկ այն դեպքում, եթե ճանաչվում է Հիսուսի մեջ մարդեղացած Բանի աստվածային բնությունը: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ Ս.Երրորդության բոլոր Անձերը լինեն համագո և հավասարապես կատարյալ: Որդին

նույնքան Աստված է, որքան Հայրը, ու նրան են պատկանում Հորը վերագրվող բոլոր ատրիբուտները: Թեև Հայրը Որդու կեցության պատճառն է, Որդու ծնունդը ոչ մի դեպքում չի կարելի համարել Հոր կամային ակտի հետևանք: Դա հավերժական և անճառելի ծնունդ է, որն անհրաժեշտաբար կատարվում է աստվածային բնության անդրանցական խորքերում: Միաձին Որդին Հորից ծնվում է հավիտենականության մեջ, և ունի Հոր բոլոր հատկությունները բացի չճնված լինելուց: Նույն հավիտենականության մեջ բխում է Հորից և Ս. Հոգին: Դա չի նշանակում, որ Ս. Երրորդության Դեմքերի միջև կա ժամանակային հաջորդականություն: Նրանք համաբուն են ու համապատիվ, ունեն նույն բնությունը, գորությունը և կամքը: Դեմքերը երեքն են, բայց Աստված մի է:

**IDENTIFICATION OF NOBLEMAN ATRNERSEH (ԻՇԽԱՆ
ԱՏՆԵՐՏԵՀ) OF THE “BOOK OF LETTERS” AND
REVISITING POLITICAL HISTORY OF GEORGIA IN 6TH-
7TH CENTURIES**

1. “The book of Letters” is a collection of correspondences of Armenian ecclesiastical and lay hierarchs. It covered period from 5th to 13th centuries. These texts provide valuable information for Caucasian political and cultural history and are often used as sources. The part of letters reflects polemics on dogmatic as well as other issues between Armenian and Georgian political workers. This controversy took place at the turn of 6th-7th centuries.

2. In this presentation I intend to elaborate on one letter by Georgian Catholicos Kirion¹ addressed to the Marzban Smbat. It is dated by the beginning years of 7th century. In the introductory part of the letter Kirion passes regards to Smbat from him personally and also from Georgian nobility in general. Names of two noblemen are given: Atrnerseh and Ashushan. It is clear these three persons

¹ Kiron was Catholicos of Kartli. *Kartli* was a term used for referring to the Georgian premodern state as well as Georgian ethnic community

(Kirion proper, Athrerseh and Ashushan) have to be considered as official presenters of Georgian side.

3. Ashushan/Arshusha was name worn by the family members of vitaxae² (pitiaxshi - პითიახში) of Kartli. Thus, it is not problematic at all to guess that Ashushan was vitaxae of Kartli. At the first glance the situation with Atrnerseh seems similar. According to widespread in academic circles opinion Atrnerseh should be identified with the third presiding prince (erismtavari - ერისმთავარი) of Kartli Adarnerse. Information on him is preserved in Georgian narrative as well as epigraphic sources. However, I think that identification Adarnerse with Atrnerseh is a wrong conclusion despite the fact that I am sure Atrnerseh and Adarnerse are two forms of one and same name. The Georgian nobleman mentioned the "Book of Letters" cannot be presiding prince Adarnerse because his name is given after the name of Catholicos. This fact excludes possibility of his identification with the person being holder of supreme lay power in Georgian state.

4. Georgian hagiographical monument "Martyrdom of Saint Eustathius of Mtskheta" represents the specific epoch when Kartli was ruled directly by Iranian officials. In this writing one can find information on three Georgian noblemen who headed Georgian delegation in face of Marzban: the first one was Catholicos Samuel, the second - Mamasaxlisi (father of the house, მამასახლისი) Grigol and the last one - vitaxae Arshusha. If we compare this

²The vitaxaes of Kartli (of so called Lower Kartli). actually, were the eristavs. i.e. governors of administrative units of Georgian state, though the vitaxaes were enjoying far greater autonomy than ordinary Eristavs

“triumvirate” with one presented in the “Book of Letters” it would be not difficult to notice that the first and the third positions (Catholicos and vitaxae) in both coalitions coincides with each other. Hence, the second position also should be identical. Thus, we can conclude that Atrherseh was mamasaxlisi.

5. Actually, both above-mentioned sources reflect one and same political situation in Kartli. The distinguishing feature of this situation is an absence in the country of national supreme lay power and because of this unusual political activity of noblemen leaded by Catholicos, Mamasaxlsi and Vitaxae. The identification of Atrnerseh with mamasaxlisi of Kartli drastically changes accepted chronology of enthronement of Georgian presiding princes and consequently paves way for reconceptualization of political history of Georgia in 6th-7th centuries.

ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ,

Պ.գ.դ., գլխավոր գիտաշխատող, jakobalex@yahoo.com

ՍԱՀԱԿ ՁՈՐՈՓՈՐԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍՈՐԻՔ ԵՒ ՆՐԱ ՈՒՆԵՑԱԾ ՀԱՅ-
ԱՂՈՒԱՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Պաւել Չոբանեանին նուիրուած գիտաժողովին ներկայացուող իմ զեկուցման թեման առնչում է մեր աւագ ընկերոջ հետաքրքրութիւնների մի կարեւոր ոլորտի՝ վաղ եւ ուշ ուղեգնացութիւնների քննութեանը, ինչին նա անդրադառնում էր ամեն յարմար առիթով: Դրանցից մէկն էր Ը դարի սկզբին դէպի Ասորիք Հայոց կաթողիկոս Սահակ Ձորոփորեցու (677/8-703 թթ.) յաջող դիւանագիտական ուղեւորութիւնը, ում ծրագրային նամակը արդէն ծերունազարդ Վեհափառի մահուանից յետոյ խառնում պատրաստակամօրէն ընդունել էր Օկբայ արաբ ոստիկանը: Ընդ որում, չնայած հայագիտական հանրութեանը ծանօթ բազմաթիւ փաստերին՝ Սահակ Ձորոփորեցու ուղեւորութիւնը չի դարձել պատմագիտական մանրակրկիտ քննարկման առարկայ:

«Մատենագիրք Հայոց»-ում Պ. Չոբանեանը վերահրատարակել է վաղ միջնադարեան մի ուշագրաւ գրութեան բնագիր, որը հանգամանալից նկարագրում է

Երուսաղեմի վանքերն ու եկեղեցիները: Դա Անաստաս վարդապետ Յերապոլսեցու կազմած «Վասն վանորէից Հայոց, որ ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղեմ» փոքրածաւալ երկն է, որից քաղուածաբար օգտուել է նաեւ Մովսէս Դասխուրանցին՝ շարադրելով իր «Պատմութիւն Աղուանից»-ի Բ գրքի ԾԲ գլուխը: Ենթադրելի է, որ Ժ դարի վերջի մեր պատմիչի օգտագործած տոհմամատեան-ժողովածոյում դրա կողքին է եղել նաեւ Անանուն հեղինակի՝ «Վասն որ ի սուրբն Երուսաղեմ եկեղեցոյ շինուածք՝ թուով եւ չափով հիմնադրելով» վերտառութեամբ գրուածքը: Թերեւս, այդ երկուսը միեւնոյն ծագումն ունեն եթէ ոչ հեղինակի, ապա գոնէ ստեղծման հանգամանքների առումով:

Ըստ այդմ, Անաստաս վարդապետի եւ Անանունի ցուցակների կազմումն աւելի հաւանական է կապել 703 թ. Սահակ Ձորոփորեցի կաթողիկոսի դէպի Ասորիք կատարուած ուղեւորութեան նախապատրաստման հետ, երբ գիտակ վարդապետներին հաւանաբար պատուիրել էին ինչ-ինչ տեղեկանք-ուղեցոյցներ կազմել մեկնողների համար: Նշուած գործի մասին առաւել մանրամասն գրող Ղեւոնդ պատմիչի եւ Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունու տեղեկանուց երեւում է, որ Դամասկոսում արաբ խալիփային այցելելուց յետոյ կաթողիկոսի խմբի ուղեւորութիւնը նախատեսուած էր հասցնել մինչեւ Երուսաղեմ, թէպէտ վեհափառի մահուան պատճառով դա յաջողուեց անել միայն նրա ուղեկիցներից ոմանց: Շապուհին վերագրուող «Պատմութեան» մի պահպանուած կտորում այս առիթով յիշա-

տակում է Վահան Կամսարական (ձեռագրում Կամեսական) իշխանի անունը, որը դժուար չէ ենթադրաբար զուգադրել մի կողմից՝ Անաստաս վարդապետի գրութեան պատուիրատու Համագասպ Կամսարականի, միւս կողմից՝ Մովսէս Դապխուրանցու մօտ պահպանուած տարբերակում յիշատակուած Վահան Մամիկոնեանի անունների հետ □

Այս տիպի՝ դեռ մեծապէս վարկածային եզրայանգումները, որոնց խնդրառութիւնը փորձել եմ ներկայացնել նաեւ զեկուցման վերնագրում, հաճելի եւ օգտակար էր քննարկել ամենալայն հետաքրքրութիւններ ու մտահորիզոն ունեցող Պաւել Չոբանեանի հետ: Աւա՛ղ, այժմ դրանք պիտի քննարկենք առանց նրա:

НАНА КАДАРИЯ

Грузия,

Тбилисский государственный университет имени Ив.

Джавахишвили, докторант, nana.kadaria@tsu.ge

СВЕДЕНИЯ ГРУЗИНСКИХ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ О СВЯТОЙ ШУШАНИК

Святая Шушаник является важным персонажем истории Грузии поздней античности. Будучи этнически армянкой (происходила от знатного армянского рода Мамиконянов) она стала женой грузинского вельможи питиахша Варскена. Варскен был правителем одного из административных единиц катлийского (Картли - древнее название Грузии) царства, т.н. *Нижней Картли*. Варскен из-за политических соображений принял маздеизм и хотел, чтоб его жена тоже оставила христианство. Святая Шушаник не сменила веру и за неповиновение мужу была замучена. Ее мученическая смерть оставила глубокий след в грузинской исторической памяти и была зафиксирована в грузинских агиографических и историографических памятниках

Целью нашего доклада является анализ тех сведений о Святой Шушаник, которые сохранились в грузинских историографических памятниках. Конкретно, мы коснёмся трех памятников: “Обращение Грузии” (*Мокцевай Картлисай*),

“Жизнь Грузии” (*Картлис цховреба*) и “Описание царства грузинского” историка XVIII века Вахушти Багратиони.

“Обращение Грузии” — это памятник, имеющий сложную композицию. Он состоит из исторической хроники и двух редакций жития просветительницы Грузии св. Нино. Учеными этот памятник датируется по разному: V, VII, IX вв. Сведение о Св. Шушаник в этом памятнике имеет форму краткого замечания.

Что касается “Жизни Грузии”, то этот памятник является сборником историографических сочинений. Его составление ученые связывают с эпохой великого грузинского царя Давида Строителя (1089-1125). Сведения связанные Св. Шушаник в этом памятнике более пространны чем в “Обращении Грузии”. Эти сведения в основном касаются факта наказания Варскена грузинским царем.

В труде Вахушти Багратионе представлено аналогичное описание фактов.

Отличительной чертой всех вышеназванных источников является хронология: грузинскому царю Бакуру приписывается наказание Варскена. А этот царь жил во второй половине VI века. Такова древнегрузинская историографическая традиция о времени жизни св. Шушаник.

В XIX веке был издан труд церковного деятеля М. Сабинина “Рай Грузии”, в котором были напечатаны жития и мученичества святых грузинской церкви. В одном из своих замечаний М. Сабинин связал дату мученичества Св. Шушаник

с эпохой царя Вахтанга Горгасали, т.е. с V веком. В последствии эта хронология была разделена большинством грузинских ученых. При этом большинство из них полностью игнорировало данные вышеназванных источников. Только очень незначительная часть ученых постаралась дать объяснение существующей в древнегрузинской историографии традиции и выяснить источниковедческую ценность этих сведений.

В докладе будет представлена попытка как-то восполнить этот пробел. С этой целью будут подробно рассмотрены как сведения источников, так и научные труды по исследуемому вопросу и на основании всех имевшейся данных будут представлены выводы и предположения автора.

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԽԼՈՒՄ

Բյուզանդական կայսրությունը Ը դարի սկզբին գտնվում էր բավականին ծանր վիճակում՝ պայմանավորված արաբական արշավաքների ինտենսիվացմամբ: Արաբները, զարգացնելով իրենց ռազմական հաջողությունները, կարողացան նույնիսկ երկրորդ անգամ 717 թվականին պաշարել Կ.Պոլիսը և թվում էր, թե մոտ էր բյուզանդական կայսրության մայրամուտը: Բյուզանդական կայսրությանը կործանումից փրկեց գահին հաստատված Իսավրյան արքայական նոր դինաստիայի հիմնադիր Լևոն Գ-ը: Որոշ հետազոտողներ կարծում են, որ Լևոն Գ-ի հերոսական դիմադրության արդյունքում փրկվեց ոչ միայն խորը ճգնաժամ ապրող Բյուզանդիան, այլև Եվրոպան և նույնիսկ քրիստոնեական քաղաքակրթությունը:

Կ. Պոլսի պաշարման ձախողման մեջ մեծ դերակատարություն ունեցավ ոչ միայն արաբների կորուստները, այլև նաև Լևոն Գ-ի դաշնակցությունը խազարների հետ, որոնք, Կ.Պոլսի պաշարման ժամա-

նակ արշավելով Անդրկովկաս, սկսեցին անհանգստացնել արաբներին՝ ստիպելով իրենց ուշադրության դաշտում պահել նաև անդրկովկասյան ճակատը: Բյուզանդա-խազարական դաշնակցություն էլ ավելի է ամրապնդվում, երբ Լևոն կայսրն իր որդուն՝ Կոստանդին Ե-ին 732 թվականին ամուսնացնում է խաքանի դստեր հետ: Բյուզանդա-խազարական դաշնակցությունը շարունակվեց Կոստանդին Ե-ի օրոք ևս: Արտաքին ճակատում արաբներին հակազդելը տեղի էր ունենում ներքաղաքական բավականին լարված վիճակում, ինչը պայմանավորված էր Լևոն Գ-ի և Կոստանդին Ե-ի վարած պատկերամարտական քաղաքականությամբ և կայսրերի դեմ դավադրությունների կազմակերպմամբ:

Խազարները պարբերաբար արշավանքներ էին կազմակերպում դեպի Այսրկովկաս և մինչև 737 թվականը լուրջ անհանգստություն էին պատճառում արաբներին: Խազարական վտանգի չեզոքացման համար արաբները ստիպված էին հսկայական ուժեր կենտրոնացնել: Միայն 737 թվականին է հաջողվում արաբներին ջախջախիչ հարված հասցնել խազարներին: Մինչև 760-ական թվականների սկզբերը խազարները այլևս չէին անհանգստացնում արաբներին:

Զեկուցման ընթացքում ներկայացվելու է Այսրկովկասի ուղղությամբ Իսավրյան դինաստիայի իրականացրած արտաքին քաղաքականությանը՝ ընդդեմ արաբների և Ը դարի ընթացքում դեպի Այսրկովկաս իրականացված խազարական արշավանքները:

**ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՎՐԱՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻ
ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՇՈՒՐՁ**

1. 11-13-րդ դարերը հայ-վրացական դավանաբանական վեճերի տեսանկյունից ներկայանում են իբրև սրացման շրջան: Այս մասին են վկայում ինչպես միմյանց դեմ գրված կամ թարգմանված մի շարք ջատագովական տեքստերը, այլև 3-4 դավանաբանական ժողովները: Սրան կարելի է գումարել լարվածության առօրեական դեպքերը, ինչիպիսիք են հայոց եկեղեցիների հրդեհը, քաղկեդոնականացումը կամ անարգումը, երկուստեք կրկնամկրտություններ և այլն:
2. Այս լարված իրավիճակը բնականաբար ուղեկցվում էր միմյանց վատաբանելու միտումով, որ առկա է ժամանակի թե՛ հայ, թե՛ վրաց մատենագրություններում: Այս համատեքստում ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ 11-13-րդ դարերի հայ մատենագրության մեջ վրաց արքաները ներկայացված են բացառապես դրական լույսի ներքո: Նրանք հաճախ արժանանում են գովեստի, պատկերվում իբրև հայ առաքելականությանը սատար տիրակալներ և անգամ ներկայացվում են իբրև ժամանակի նշանավոր վարդապետերի կողմից օրհնեալ անձիք:

3. Հարց է առաջանում. ո՞րն է այս հակասության պատճառը: Եթե վրաց ուղղափառության ներկայացուցիչները ներկայացվում են բացասական լույսի ներքո, ապա ինչո՞ւ են իրենց արքաները գովաբանվում: Կարծում ենք այս հակասության լուծումը թաքնված է վրաց մատենագրությունից մեզ հասած մի քանի դրվագների ուշադիր քննության մեջ: Եփթուիմեոս Գրգելու մասին պարականոն շարադրանքում, Դավիթ Շինարարի պատմիչի հայկական և վրացական տարբերակներում, ինչպես նաև Թամար թագուհու առաջին պատմիչի գործերում մեզ են հանդիպում հայ-վրացական դավանաբանական վեճերի պատումներ որոնք լի են կրոնական մոլեռանդությամբ և անգամ սրբապղծության հասնող դրվագներով: Հետաքրքրական է սակայն, որ բոլոր այս պատումներում վիճաբանությանը ներկա վրաց արքաները ընտրում են չեզոք դիրքորոշում: Այս երևույթը շարունակվելով Բագրատ Դ-ից մինչև Թամար թագուհի չի կարող լինել լոկ պատահական մի իրողություն: Կարծում ենք, որ սա միջնադարյան վրաց քաղաքական մի գալափար է, որի տեսական արտահայտությունը ցավոք մեզ չի հասել: Այդուհանդերձ առկա նյութը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ի հեճուկս վրաց եկեղեցու հարձակվողական դիրքորոշմանը հայ առաքելականության դեմ, վրաց արքաները չեն կիսել նրանց հայեցակարգը և ի լրումն դրան հաճախ հանդես են եկել իբրև լարումը մարեցնող ազդեցիկ անհատներ: Սրան կարելի է հավելել այն հանգամանքը, որ Գոշը՝ իր հայտնի դավանաբանական թղթում հորդորում է

հենց վրաց արքաներին զսպել վրաց եկեղեցուն:

4 Արդյո՞ք սա վրաց միապետների կողմից միջնադարյան տեսանկյունից հույժ անսովոր դավանաբանական բազմակարծության խրախուսում էր: Բնական է, որ ոչ: Կարծում ենք սա մի հեռատես քաղաքական գաղափարի արդյուքն էր, որ նպատակ ուներ վրաց թագի ներքո ստեղծել համերաշխ և տանելի պայմաններ, մի կողմից ներգրավելու համար լրացուցիչ «ռեսուրսներ» (տարածքներ և բնակչություն) և մյուս կողմից համակարգելու համար այդ ժամանակվա Վրաստանի կրոնական և ազգային վերին աստիճանի խայտաբղետ պատկերը: Այս տեսանկյունից հայ ժողովրդի ներգրավումը վրաց պետության մեջ առանցքային էր, քանզի պետության ծավալման համար հարմար տարածքների ճնշող մեծամասնությունը կամ մեծամասամբ հայաբնակ էին, կամ ունեին պատկառելի հայկական ներկայություն:

ԹՈՎՄԱ ՄԻՆԱՍԵՆՑ. ԺԵ ԴԱՐԻ ՏԱՐԵԳԻՐ

ԺԵ դարի հայ մատենագրությունը առանձնանում է հեղինակների, պատմիչների եւ նրանց ինքնություն երկերի սակավությամբ: Սակայն այդ բացը լրացվում է մանր ժամանակագրությունների, տարեգրությունների, հիշատակարանների, վանական պատմությունների եւ փոքր ժանրի այլ երկերի բազմազան առատությամբ:

Թովմա վարդապետ Մինասենցը՝ տաղանդավոր տարեգիր, գրիչ, ծաղկող, Աղթամարի վանքի միաբան էր, գործել է ԺԵ դարում՝ Դավիթ Գ., Ջաքարիա Գ. եւ Ստեփաննոս Բ. Աղթամարցի կաթողիկոսների ժամանակ: Նա վերջինիս մորեղբայրն էր, իսկ Թումա միայնակեացը, որ եղել է իր ուսուցիչն ու դաստիարակը՝ իր մորեղբայրն էր. նրա տոհմում շատերը գրագետ եւ կրթված մարդիկ էին: Նրան աշակերտած գրիչները համարում են նրան «իրենց հոգեւոր հայր եւ ընտրեալ ու հոշակաւոր փիլիսոփայ»□ Ընդօրինակել է բազմաթիվ ձեռագրեր /Աւետարան, Մաշտոց, Յայսմաւուրք/, գրել տարեգրություններ, որոնցից բացի գրել է նաեւ շատ գանձեր ու տաղեր, նվիրված տերունական տոներին եւ Աղթամարի խաչին: Թովմա վարդապետ

Մինասենցը մեկն է այն քսանից ավելի տարեգիրներից /ԺԵ-ԺԸ դդ./, որոնք պետք է մաս կազմեին Ղեւոնդ վարդապետ Փիրդալեմյանի ծրագրած հետագայում կազմելիք ժողովածուի, եւ որոնք երկար ժամանակ համարվում էին կորած: Թովմա Մինասենցի տարեգրությունից հատվածներ հրատարակել է Ղ. վրդ. Փիրդալեմյանը իր «Նօտարք Հայոց»-ի հատորում, մեծ չափով հաշվի առնելով թուրքական գրաքննության պահանջները՝ անցանկալի արտահայտությունները, բառերն ուղղակի փոխարինելով գծիկներով կամ կախման կետերով:

THE TRADE ROUTES OF THE SOUTH CAUCASUS IN THE 10th-14th CENTURIES

Since ancient times the South Caucasian region has been a node of busy trade routes. International transit routes connecting Asian countries with Russia and Europe were crossing the South Caucasus, the significance of which was changing in different historical periods due to the political, military and economic activities of various state entities that established their rule in the region.

As a result of the gradual weakening and disintegration of the Arabic Caliphate, the relatively stable political situation established in the region greatly stimulated the development of the international transit trade.

The trade routes passing through Bagratid Armenia, and branching off at different points to connect the principal trade and economic centres of the South Caucasus were of primary importance in the 10th century. The merit of the Dvin-Partav route, which connected Bagratid Armenia with the eastern part of the South Caucasus, was especially important in this period. However, later the importance of these trade routes waned.

Starting from the 11th century, the South Caucasus became the target of Seljuk and the Mongol tribes, which were interested in the development of international transit trade and tried to establish their dominance over the trade routes passing through the South Caucasus region. The usual course of the transit trade development, which was sufficiently disturbed during the initial period of the Seljuk invasions and the establishment of their rule, was restored during Mongol rule. During the same period; however, there happened some change in the transit trade routes from the South to the North. Mongol attempts to conquer Asorik and establish control over trade routes to the South failed. Due to this circumstance, the northern roads take on a dominant role along with the decline of the importance in the southern roads.

Important information about the transit routes crossing the South Caucasus, the transit points and the distances between them have been preserved in Persian sources (historico-geographical works, travelogues) related to the 10th-14th centuries, the study of which will provide an opportunity to consider the role of trade routes in international trade from another perspective.

We will consider the trade routes passing through the South Caucasus, the changes in their directions in certain phases of the mentioned period in the context of the main characteristics of the social-economic developments in the region, through a comparative analysis and comprehensive examination of Persian, Armenian and European sources (historico-geographical works and travelogues) of the 10th-14th centuries.

ANI MARGARYAN

China, Armenia

Ph.D. candidate (ABD), Fine Arts Department, Nanjing Normal
University, Institute of Arts, NAS RA
animargaryan1962@gmail.com

**A PERSIAN MINIATURE PAINTING AS A KEY TO
UNLOCKING THE ROLE OF THE CHINESE PORCELAIN
IN THE EAST-WEST COMMERCIAL AND CULTURAL
DIALOGUE**

The subject of Chinese export ceramics and its circulation has already moved beyond the traditional confines and methodologies of a sole humanities discipline into the purview of inter-affected analysis using art history, world history, and global trading history. In consequence, China-made porcelain, particularly blue-and-white ceramics, is considered a model for studies of global historical movements and intercontinental communications in the Early Modern Age, and a wide range of artworks directly or indirectly referencing the flow of Chinese pottery pieces are being regarded as mirroring objects of the scope of those compound processes.

The Detroit Institute of Arts (DIA) hosts an intriguing artwork (Riza-i 'Abbasi, Young Portuguese Man, 1634, opaque watercolor, ink, and gold on paper, Detroit Institute of Arts, USA)

that provides opportunities for a series of differentiated interpretations of its content including the hidden messages it conveys as references to the cross-cultural interactions within the context of Chinese ceramics' significance in global trade growing networks of the 17th century, more precisely the impact of dissemination of Chinese porcelain on the worldview of Persian upper classes in the sense of perception of Western people's public image as intermediaries in the framework of international commerce. The art historical and comparative analyses reveal the possible ways those visions shaped the composition of this Iranian masterpiece of the 1630s. The profound examination based on comparing its concepts to the Mughal-Indian, Chinese and Japanese artworks of the time completes the overall picture of the West's, particularly Portuguese input and position in the distribution and movements of those precious objects. Thus, this artwork could embody the "triangle" of Sino-Safavid-Portuguese commercial and cultural relations.

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՀԱՐԿԱՄԱՏՅԱՆՆԵՐ ԿԱԶՄԵԼՈՒ
ԳՈՐԾՈՒՄ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ
ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ
(1590 թ. ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

1453 թ. Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո Օսմանյան կայսրությունը շարունակեց ռազմական գործողությունները՝ ամրապնդելով պետության սահմաններն ու գրավելով նոր տարածքներ: Կենտրոնաձիգ իշխանության պայմաններում այդ քաղաքականությունն առավել մեծ արդյունքների հանգեցրեց XVI դարում՝ Սելիմ I Յավուզի (1515-1520 թթ.) և Սուլեյման I Քանունիի (1520-1566 թթ.) կառավարման ժամանակահատվածում, որոնց օրոք կայսրությունը հասավ հզորության գագաթնակետին:

Օսմանյան իշխանությունները ինչպես վերոնշյալ ժամանակահատվածում, այնպես էլ դրան հաջորդած տարիներին մեծամասամբ պահպանելով սեփական դիրքերը, ձգտել են ամուր կապ ստեղծել կայսրության մայրաքաղաքի՝ Կոստանդնուպոլսի, և մնացյալ շրջանների՝ հատկապես նոր գրաված տարածքների միջև: Նման պայմաններում ի թիվս այլ

քաղաքականության, կենտրոնական իշխանությունները ռազմական հաջողություններից հետո արձանագրում կամ թաքմացնում էին երկրամասերին առնչվող ֆինանսական և հարկային տարբեր տվյալներ, որոնց շնորհիվ Բարձր Դուռը կայուն եկամուտներ էր ստանում: Այդ քաղաքականությունը նպաստում էր նաև տարբեր շրջանների ավելի դյուրին կառավարմանը:

Պահպանվել են տարբեր բնույթի օսմանյան պաշտոնական գրություններ, որոնք առնչվում են դատական, ֆինանսական, կադաստրային, *վաքֆային*՝ հարցերին: Սակայն ուսումնասիրողների համար առավել մեծարժեք են օսմանյան հարկամատյանների (*tahrir defterleri*) ուսումնասիրությունը, որոնք առավել բազմակողմ տեղեկություններ են հաղորդում՝ աչքի ընկնելով Բարձր ճշգրտությամբ:

Օսմանյան հարկամատյաններն իրենց բնույթով երկու տեսակի են եղել՝ համառոտ և ընդարձակ: Եթե համառոտ հարկամատյաններում (*icmal tahrir defteri*) օսմանյան իշխանությունները հիմնականում արձանագրել են գյուղերը, դրանց ընդհանուր հարկաչափերն ու համանման այլ տեղեկություններ, ապա ընդարձակ հարկամատյանները՝ աշխարհագիր մատյանները (*mufassal tahrir defteri*) առաջին հերթին աչքի են ընկել տվյալ շրջանի վերաբերյալ ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական վիճակի առատ տեղեկություններով:

Ըստ տարբեր տեղեկությունների՝ Բարձր Դուռը

կայսրության տարբեր մասերում ընդարձակ հարկամատյանի տվյալները թարմացրել է 40 տարի պարբերականությամբ՝ հաշվի առնելով տարբեր ժողովուրդների կենսատարածքի ավանդույթներն ու առանձնահատկությունները: Սակայն օսմանյան իշխանությունների նման դիրքորոշումն ավելի արդյունավետ էր կայսրության ամուր դիրքերի պայմաններում և պատահական չէ, որ Կոստանդնուպոլիսը հարկամատյանների գրանցման աշխատանքներ ակտիվորեն կատարել է 1500-1700-ական թվականներին:

Օսմանյան կայսրությունը, XVI դարի վերջերին օսմանա-սեֆյան պատերազմի հետևանքով (1578-1590 թթ.)՝ զբաղելով Հարավային Կովկասն ու Ատրպատականը, նոր տարածքներում նախաձեռնեց ընդարձակ հարկամատյանների գրանցում: Այդ տրամաբանությամբ է կազմվել նաև 1590 թ. Երևանի վիլայեթի օսմանյան ընդարձակ հարկամատյանը: Բարձր Դուռը այն կազմել է սեփական ավանդույթների համաձայն, ինչը հստակորեն երևում է գրեթե նույն ժամանակահատվածն ընդգրկող այլ երկրամասերի հարկամատյանների միջև համեմատություն-ուսումնասիրություն կատարելիս: Օսմանյան սկզբնաղբյուրի քննության շնորհիվ, ի թիվս այլ կարևոր տեղեկությունների, կարելի է վերհանել ընդարձակ հարկամատյաններ կազմելու գործում օսմանյան իշխանությունների կիրառած օրինաչափությունները:

TAMAR ABULADZE,

Georgia, Ph.D Chief Researcher at the K. Kekelidze National
Centre of Manuscripts of Georgia, t.abuladze@yahoo.com

HELEN GIUNASHVILI

Georgia, Ph.D Senior Researcher at the G. Tsereteli Institute of
Oriental Studies/ Ilia State University,
elenegiunashvili@iliauni.edu.ge

THE 17TH CENTURY UNPUBLISHED GEORGIAN-PERSIAN
AND PERSIAN DOCUMENTS FROM THE COLLECTIONS OF
THE KORNELI KEKELIDZE NATIONAL CENTRE OF
MANUSCRIPTS

Miscellaneous collections of Persian historical documents (farmans and hoqms) preserved at the Korneli Kekelidze National Center of Manuscripts are absolutely unique in terms of their composition, historical and artistic value. Their total number reaches 511 units and dates by the 16-19th centuries, covering the Safavid, Avshar, Zand and Qajar dynasties reign periods.

Georgian-Persian documents of the mentioned epochs are kept in the collection of Georgian historical documents. The most ancient among them is issued by the second half of the 16th century, under the king Simon I reign.

The great part of these documents is edited, though a considerable amount of Persian and Georgian-Persian still remains

unpublished up to the present.

We would like to present some of unedited Persian and Georgian-Persian documents from the K. Kekelidze National Centre of Manuscripts collection:

The Georgian-Persian document (Pd-64) issued by Nazarali Khan (Erekle I), the king of Kartli and later Kakheti in 1698. It refers to the donation for the Davit Gareji monastery complex. The event is related to the attempt of the Georgian kings in the 17th century to restore the monastic life in Gareji, which was destroyed during Tamerlane and Shah-Abbas II times, and it became possible to renew in 1690 during the times of the abbot Onopre.

The addressee of Shah Suleiman's order (Pd-443) is Murtaza Quli Beg, who was the beglarbeg of Qarabaghi and the ruler of the southeastern part of Kakheti. The deed concerns several problems of Turkmen tribes (communities) installed in the territory of Georgia.

Shah-Sultan Husayn's decree (Pd-500, 1693) concerns social activities of the beglarbeg of Qarabaghi and the ruler of Kakheti in correspondence to the Sharia laws. An order to the ruler of Kakheti, Kalbali Khan, is attached to the document.

The considered Persian documents are illuminated (shah's seals are placed in richly ornamented rosettes, decorated frames) and extremely significant from an artistic point of view.

ԺԻԼԲԵՐԹ ՄԵՇՔԱՆԲԱՐՅԱՆՍ

Իրան

Պ.գ.թ., գիտաշխատող, jilb_mesh@yahoo.com

ՄԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ՀԱՐԿԱՀԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ՀԱՄԱՁԱՅՆ XVI-XVIII ԴԴ. ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԱՅԼ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Հարկահանությունը հանդիսանում էր Մեֆյան Իրանի տնտեսական գործընթացների ամենից կարևոր ոլորտներից մեկը: Պետության եկամուտների կարևոր մասը գոյանում էր բնակչությունից գանձվող հարկերի և տուրքերի հաշվին, այդ համակարգում կարևոր էին հատկապես հաքիմների միջոցով գանձվող և վճարվող հարկերը:

Մեֆյան ժամանակաշրջանում հարկերը հավաքվում էին հաքիմների միջոցով, որոնք այդ գործունեությունը իրականացնում էին իրենց տրամադրված ուղեցույցների համաձայն: Հարկահանման կառույցների և գործողությունների գլխավոր պատասխանատու *մուսթովֆի ալ-մամալեքի* գործունեության վերաբերյալ արժանահավատ տեղեկություններ են պահպանվել ժամանակաշրջանի պարսկական կարևոր սկզբնաղբյուրներից Թազքիրաթ ալ-մուլուքում:

Պատմության մեջ պահպանվել են նաև հարկահանման ներման հիշատակումներ: Իսքանդար Բեկ Թոր-

քեման Մունշին իր «Թարիխ-ե ալամ արայե Աբբասի» գրքում, փորձելով ցույց տալ շահի բարեհոգությունը, հիշատակում է շահ Աբբասի կողմից հարկերի ներման և զիջումների կապակցությամբ:

Իրանի պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն նաև հայկական աղբյուրները, որոնց բնորոշ հատկանիշներից է օտար երկրների ու ժողովուրդների վերաբերյալ հարուստ նյութերի ընդգրկումը: Հայ պատմագրիների մոտ պահպանված նյութերը Սեֆյան Իրանի տնտեսական կյանքի վերաբերյալ արժեքավոր են, որոնց հետազոտելով և համեմատելով պարսկական սկզբնաղբյուրների հետ միայն հնարավոր է ընդհանուր պատկերացում ունենալ հայ ժողովրդից գանձվող հարկահանման գործընթացի և քանակի վերաբերյալ:

Առաքել Դավրիժեցին Սեֆյան Իրանի հարկային քաղաքականության կապակցությամբ, նկարագրում է թե ինչպես նվաճված շրջաններն էին ուղարկվում շահի ներկայացուցիչները, որոնք անմիջապես կազմում էին հարկացուցակներ և դրանց հիման վրա գանձում հարկերը կամ գրանցում գումարները «ի բուն մատեան արքունական դիւանի», որտեղից «անհնար էր եղծանել» գրվածը:

Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրություն»-ը իր հերթին կարևոր է խառն հոդերից պարսիկ խաների և հայ մելիքների կողմից հայ ժողովրդից գանձվող ինչպես նաև տարատեսակ հարկահանության եղանակների վերաբերյալ տեղեկությունների դիտանկյունից:

Արևելյան Հայաստանում իրականացված մարդահամարի կապակցությամբ, մեծ ու փոքր գյուղերից և վաճառականներից գանձվող հարկերի վերաբերյալ հիշատակում է ժամանակի հայ հեղինակներից Եսայի Հասան Ջալալեանը: Եղիա Կարնեցին իր «Անձկութեան» մեջ նկարագրում է ժամանակի մաքսային իշխանությունների կամայականությունների մասին:

Վավերագրերը արժանահավատ նյութեր են պարունակում Սեֆյան շահերի հարկային քաղաքականության և գործընթացների կապակցությամբ: Շահ Սուլթան Հուսեյնի հրովարտակը վերաբերում է Միրզա Մաջդեդիին սոյուրդալի հանձնման և նրանում բնակվող փոքրամասնություններից՝ հայերից և հրեաներից գանձվող զլխահարկին:

Իրանահայությունից կատարված հարկահանումների դիտանկյունից արժեքավոր են Նոր Զուլայի Սուրբ Ամենափրկչյան վանքի մատենադարանում պահպանված վավերագրերը:

Փաստորեն պետական կենտրոնական վարչական ուղձացված կառույցի տնտեսական գործառույթը հիմնականում ուղղված էր եկամուտների հավաքագրման, բաժանման և սպառման կազմակերպման մեջ: Սեֆյան իշխանավորների հայության նկատմամբ վերաբերմունքն ու տյումադրվածությունը պայմանավորված էր պետության արտաքին ու ներքին կայունության հանգամանքներով թեև պատահում էին դեպքեր, որ երկրի ղեկավարության կողմից

հարկերի որոշակի զիջումներ էր կատարվում: Պարզվում է, որ կրոնական անհանդուրժողականությունը և այդ խնդրից ելնող կրոնափոխության քաղաքականությունը անմիջականորեն անդրադառնում էր հայ ազգաբնակչության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի վրա և զրկում ժողովրդին իր աշխատանքի արդյունիքից օգտվելու հնարավորությունից ու կասեցնում երկրի բնականոն զարգացումը: Սկզբնաղբյուրները և վավերագրերը ու նրանցում պահպանված նյութերը կարևոր են պատմական իրականությունների բնութագրման և վերարժեքավորման տեսակետից, որոնք Արևելյան Հայաստանի ու հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները հարստացնում են նոր տվյալներով:

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Հայաստան

Պ.գ.դ., պրոֆեսոր ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ
sasun-07@mail.ru

ՀԱՅ ԵՎ ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԱՊՇԵՐՈՆՅԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶՈՒ ԵՎ ԲԱՔՈՒ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ՎԱՂ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XVIII ԴԱՐԸ ՆԵՐԱՌՅԱԼ)¹

Պատմական հավաստի հիշատակությունները վկայում են, որ Արևելյան Այսրկովկասի (ներառում է Կուրից հյուսիս պատմական Բուն Աղվանքի և նրանից հյուսիս-արևելք տարածվող մերձկասպյան, ինչպես նաև Կուրի աջափնյա դաշտավայրը և Երասխ/Արաքսի ստորին հոսանքից հարավ գտնվող՝ Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհի արևելյան՝ Կասպից ծովի առափնյա շրջանները) տարեթնիկ տարածքում վաղ ժամանակներից բնակվել են ոչ միայն աղվաններ, այլև որոշակի հայկական էթնիկ տարր, որն ուրույն դերակատարություն է ունեցել երկրամասի մշակութային և քաղաքական զարգացումներում:

Հայկական լեռնաշխարհից արևելք՝ Կուրի ձախափնյակում, հայ էթնիկ տարրի վաղեմությունը փաստող բազմաթիվ ապացույցներ կան հայկական աղբյուրներում: Եսայի Հասան-Ջալալյանցը հավաստում է. «Եւ երկիրն էր (Բուն Աղվանքը - Գ.

¹ Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի 21T-6A163 ծածկագրով թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:

Ս.) բարեկի և շէն և մարդաշատ, թէ հայ ազգօք, որ ի Ղարաբաղու երկրէն ժողովուրդք յովմք անցեալ էին յերկիրն այն աւելիքան գտեղականսն. (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.) և եթէ այլ ազգօք՝ որ բնիկ ի յերկրէն են...»: Իսկ Սիմեոն Ա Երևանցի պատմագիրը կաթողիկոսն հիշատակարանում գրում է. «Իսկ բազմութիւնք հայալեզու և հայակրօն ժողովրդոցն, որք այժմ գոն ի յերկիրն Աղուանից, հայք են ի բնէ (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.)»: Ի լրումն վերոնշյալի՝ ավելացնենք, որ Կուրի ձախսափնյակում և մերձկասպյան շրջաններում հայ էթնիկ տարրի վաղեմության փաստը հավաստում են նաև օտար աղբյուրները: Այդ իմաստով հատկապէս ակնառու է կովկասագետ, կայսերական ակադեմիայի թղթակից անդամ Յու. Գագեմէյատերի տեղեկությունը. «Նախկին Կասպիական մարզի ամբողջ բնակչությունից իրենց նախաբնակությունը կարող են ապացուցել միայն հայերն ու ուրիները»:

Եվրոպացի հեղինակների գրառումներում արժեքավոր հիշատակումներ կան նաև Ապշերոնյան թերակղզու և Բաքու քաղաքի հայերի մասին՝ Այդ է վկայում Արցախի Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի (485-523 թթ.) կողմից 500 թ. Բաքվի բերդի ներսի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման փաստը: Եկեղեցին գտնվում էր քաղաքի հին թաղում, բերդի ստորոտում, «Կույսի աշտարակի» մերձակայքում՝ հայկական քարավանատան կից: Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ թերակղզում հայաբնակ գյուղեր էին Բուզովան, Բալախանը, Սաբունչին, Մաշթաղան, Շաղանը, Սուրախանին և Մարդաքյանը: Հայերն այստեղ բնակություն են հաստատել առնվազն վաղ

միջնադարից և ունեցել են իրենց պաշտամունքային օջախները, բայց պահպանված առավել հին պատմական հուշարձանները վերաբերում են միայն XII-XV դդ. Բաքվի շրջակայքում գոյություն ունեցած հայկական գյուղական համայնքների մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում XV դ. սկզբի տեղացի արաբ աշխարհագրագետ և ճանապարհորդ Աբդ ար-Ռաշիդ ալ-Բաքուվին՝ ավանդաբար նրանց բնակիչներին կոչելով քրիստոնյաներ: «Բաքուի... մերձակայքում,- գրում էր Բաքուվին,- կան շատ գյուղեր և յուրաքանչյուրն ունի ամրացված միջնաբերդ ամրապինդ պատերով: Այդ գյուղերի բոլոր բնակիչները քրիստոնյաներ են (իմա՝ հայեր - Գ. Ս.)...»: Արևելագետ, Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր Բ. Միլլերը թաթերի, այդ թվում նաև՝ հայթաթերի պատմությունն ուսումնասիրելու նպատակով 1928 թ. շրջագայելով Ապշերոն թերակղզու վերոհիշյալ բնակավայրերում, ամենուր արձանագրել է անցյալում գոյություն ունեցած մեծաքանակ հայկական եկեղեցիների և գերեզմանատների հետքերի, ինչպես նաև հնաբնակներից լսել է ավանդույթներ այդ բնակավայրերի՝ նախկինում հայկական լինելու մասին: XVI-XVII դդ. եվրոպացի վաճառական-ճանապարհորդների թողած տեղեկությունների համաձայն՝ Բաքուն արդեն համարվում էր Կասպյան ծովային առևտրի գլխավոր հանգույցներից մեկը, իսկ մարդատար ու բեռնատար նավափոխադրումները՝ Բաքվից Դերբենդ և Պարսկաստանի նավահանգստային քաղաքներ, գլխավորապես հայ վաճառականների ձեռքում էին²: Այս առու-

² Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Կասպից ծովի հայկական նավատորմի պատմությունից: «Ծովի մշակույթը՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում»: «Այաս» ծովային ակումբի

մով հետաքրքրական է XVI դարի վերջերին (1579, 1580-1581 թթ.) Բաքու այցելած ճանապարհորդ **Քրիստոֆեր Բուրոյի** տեղեկությունը, որտեղ հիշատակվում է Հակոբ անունով ոմն հայ, որը Կասպից ծովի վրա շահագործում էր 35 տոննա տարողությամբ նավ³: Քրիստոֆեր Բուրոն հետաքրքիր փաստեր է հայտնում նաև Բաքվից հյուսիս գտնվող Նիզաբադ (Նիյազ-Աբադ) ծովեզրյա գյուղաքաղաքից 18 վերստ⁴ դեպի արևմուտք տեղակայված «Հայ գյուղ» անվանվող բնակավայրի մասին, որի բնակիչները զբաղվում էին մետաքսի և տորոնի առևտրով: 1738 թ. Բաքու այցելած անգլիացի վաճառական, ճանապարհորդ **Ջեյմս Շփիլմանի** տեղեկության համաձայն՝ Աստրախանից Բաքու, Դերբենդ և Ռաշտ մարդատար ու բեռնատար նավափոխադրումները կենտրոնացած էին հայերի ձեռքին:

Այսպիսով, հայկական և եվրոպական տասնյակ ճանապարհորդ-ուսումնասիրողների, առևտրականների և կաթոլիկ միսիոներների թողած ճանապարհորդական նոթերի տեղեկությունները փաստում են Ապշերոնյան թերակղզում, մասնավորապես՝ Բաքվում հայերի՝ վաղ ժամանակներից բնակեցված լինելը: Որպես երկրամասի տեղաբնակ և մշակութալերտ ժողովուրդ՝ հայերը մասնակցեցին այդ տարածաշրջանի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային կյանքին և ստեղծեցին հարուստ պատմություն:

25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր (2010-մայիսի 14-16), էջ 39-44:

³ Տե՛ս **Հակոբյան Հ.**, Ուղեգրություններ, հ. Ա, էջ 442, տե՛ս նաև *Англиские путешественники в Московском государстве в XVI веке*, с. 274.

⁴ Վերստը երկարության ուսական հին չափի միավոր է, որ հավասար է 500 սաժենի կամ 1 կմ-ից քիչ ավելի:

SOPIO KADAGISHVILI

Georgia,

TSU Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology

PhD Student, sopio.kadagishvili@tsu.ge

TERRITORY AND SACREDNESS IN THE MEDIEVAL GEORGIAN HISTORICAL SOURCES

Territory and sacredness of unity are one of the important characteristics of ethnic or national identity. The feeling of a common territory is actualized at the period of political unification of Georgia. Territorialization creates political and imaginary boundaries between ourselves and others. Territory is not just a geographical category, it is sacred.

Determining the common territory is characteristic of the XI centuries Georgian historical sources. They reflect the missionary or sacred fate of the Georgian people started by establishing the border of the Georgian people, where the participants of this process are biblical characters who create a special association with the territory.

The flood of such information in historical sources is understandable, the rulers of the newly united kingdom needed sacred biographies for longevity. The sense of national selectivity was strengthened more by the sacralization of the territory, which is reflected in several circumstances in Georgian sources of the Middle Ages.

In the 10th -11th centuries Georgian narrative sources, the

authors especially highlight the common, sacred territory and borders, however, in the Georgian sources of the mentioned period, linguistic and religious markers are most decisive, even more, it's sacred. Emphasis on the territory increased especially in the works of the 17th - 18th centuries. According to the Georgian sources of the mentioned period, the revaluation of national characteristics is clearly visible. In contrast to the previous period, in Georgian sources of the late Middle Ages, the concept of common territory and common ancestor is the most determinant.

11th – 18th centuries coincide with different periods of mobilization of the Georgian nation. Georgian unity of the 11th century possess the signs of pre-modern unity, while national mobilization is fixed in the 18th centuries Georgian narratives.

GOHAR MKHITARYAN

Armenia

Institute of Oriental Studies, NAS RA,

Ph.D, senior researcher, goharmkhitaryan7@gmail.com

**«JOSEPH DE LA PORTE'S «THE WORLD TRAVELER, OR
KNOWLEDGE OF THE OLD AND NEW WORLD» AS A
SOURCE ON THE HISTORY OF THE CAUCASUS AND
IRAN IN THE 18th CENTURY¹**

Many materials and primary sources on the history of the Caucasus, in particular its south, and Iran remain uninvestigated, insufficiently researched and not yet properly studied. The voluminous work (27 volumes) of the French poet, playwright, literary critic, Jesuit Abbé Joseph de La Porte (1713-1779), «The World Traveler, or Knowledge of the Old and New World, which is a description of all the presently known lands in the four parts of the world, containing Every country, with its brief history, situation, cities, rivers, mountains, government, laws, army, revenue; the faith of its inhabitants, mores, customs, rites, sciences, arts, trades, clothing, manners, folk entertainments, dwellings, plants, excellent animals, beasts, birds and fish, antiquities, noble buildings, notes on every particular worthy, etc.; published by the abbot de la Porte and translated into Russian from the French [Ya.I. Bulgakov]». The author left written accounts of Georgia, Imeretia, Mingrelia,

¹ Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գիտության կոմիտեի 21Դ-6Ա163 ծածկագրով թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:

Armenia, Midia (with its administrative centre in Tauriz), and Persia². He describes in detail the manners and customs of the peoples of all the localities he visits, devoting hundreds of pages to studying them.

Joseph de La Porte originally wrote his voluminous work in French, entitled «Le voyageur françois, ou la connoissance de l'ancien et du nouveau monde» (The French traveller, or The knowledge of the old and new world). Russian translation was made by the Russian diplomat Ya. I. Bulgakov (1743-1809). In 1781 he was appointed by Empress Catherine II to the very difficult diplomatic post of envoy extraordinary and plenipotentiary minister to the Ottoman Porte. In 1787 the Porte refused to recognize the final annexation of the Crimea to the Russian Empire and demanded to reconsider all the treaties with Russia. Ya. I. Bulgakov resolutely refused to accept the proposals, and on the same day he was declared a guest of the Sublime Porte and taken prisoner in the castle of Semibashen. During his imprisonment in Constantinople he translated «The World Traveler», one volume a month. The first Russian edition was published in 1778-1794 in 27 volumes and was printed in Novikov's printing house.

² *Ла Порт, Жозеф де*, Всемирный путешественник, или Познание Старого и Нового света, то есть: описание всех по сие время известных земель в четырех частях света, содержащее: каждая страны краткую историю, положение, города, реки, горы, правление, законы, военную силу, доходы; веру ся жителей, нравы, обычаи, обряды, науки, художества, рукоделия, торговлю, одежду, обхождение, народные увеселения, доможитие, произрастения, отменных животных, зверей, птиц, и рыб, древности, знатныя здания, всякия особливости примечания достойныя и пр. изданное господином аббатом де ла Порт и на российский язык переведенное с французского [Я. И. Булгаковым]. Т. 2. — СПб., 1800.

ДАВИД МЕРКВИЛАДЗЕ

Грузия

Доктор истории, Независимый исследователь

datomerkvila@yahoo.com

ПЛАНЫ ЦАРЯ КАРТЛИ-КАХЕТИ ИРАКЛИЯ II В СВЯЗИ С ПОХОДОМ РУССКИХ ВОЙСК В ДАГЕСТАН В 1775 ГОДУ

Весной 1775 г., с целью наказания Кайтагского уцмья Амир-Хамзы, в Дагестан была отправлена военная экспедиция русских войск под командованием генерала Медема, после чего по приглашению Фатали-хана Дербентского эти войска вошли в город Дербент. На этот поход вскоре откликнулся и царь Картли-Кахети Ираклий II, который попытался заинтересовать российские власти в длительном пребывании российских войск в г. Дербент, а также предлагал им продолжить поход войск в Южный Кавказ.

В письме к генералу Медему от 6 мая 1775 года Ираклий II предложил ему двинуться на Южный Кавказ со своим войском. Обещая генералу Медему всестороннюю поддержку от имени всех закавказских христиан, царь Ираклий подчеркивал лёгкость и беспрепятственность дальнейшего похода его войск. 29 мая царь Ираклий направил начальнику внешней политики Российской империи Никите Панину письмо, в котором упрекая императорский двор в пренебрежении интересами Грузинского царства и всех закавказских христиан в последней русско-турецкой

войне (1768-1774), просил отдать приказ генералу Медему, продолжить поход в Южный Кавказ. По заявлению царя, в таком случае, с учетом сложившейся ситуации, все жители Закавказских ханств, как христиане, так и мусульмане, объявили бы о повиновении России. По словам царя Ираклия, такое действие русского войска было бы большим утешением для всех христиан, живущих между Дербентом и его царством.

В результате анализа содержания вышеуказанных писем можно сделать вывод, что «программа-минимум» плана Ираклия II относительно похода Медема на Северо-Восточный Каспий заключался в том, чтобы максимально продлить пребывание войск Медема в Дербенте, а «программа-максимум» — продвижение этих войск в Ширван и их приближение к границам Картли-Кахети.

Естественно, царь Картли-Кахети в данном случае руководствовался интересами своего царства. Вероятно, с одной стороны, Ираклий хотел использовать войска Медема, в случае их вступления в Ширван, для распространения и укрепления своей власти над отдельными ханствами Южного Кавказа. А если бы Петербург не согласился продвинуть войско в Закавказье и оставил бы их в Дербент, то это обстоятельство облегчило бы царю Ираклию борьбу против разбойничьих набегов дагестанцев, и может дало бы возможность, попытаться присоединить к своему царству восточно-кахетинскую область - Джаро-Белакани, присвоенная дагестанцами.

Вышеупомянутая инициатива Ираклия II оказалась безуспешной: Медему было приказано воздержаться от ответа на

письмо царя. Вскоре Медем был отозван из Дербента, а затем и пребывавшая там часть русских войск покинула этот стратегический пункт. Такие решения Российского императорского двора во многом определили последующие внешнеполитические шаги грузинского царя, в частности его политическое сближение с Османской империей.

ՄԵՊՈՒՀ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

Լոս Անջելեսի Կալիֆոռնիայի Համալսարանի դոկտ.

պրոֆեսոր, Արդի Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ,

sebouhaslanian@gmail.com

**«ՓՈՒՆՋ ՍԸ ՄԱՋ ԵՒ ԸՆԿՂՄԱԾ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ: ՆՈՐ
ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ՇԱՀԱՄԻՐԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ ԱՆԾԱՆՕԹ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ»**

Սոյն զեկույցը կը փորձէ նոր լոյս սփռել Շահամիր Շահամիրեան գերդաստանի պատմութեան անյայտ կողմերու վրայ, որոնք ստուերներու ներքեւ կը մնան մինչ օրս: Այս առումով՝ դասախօսութիւնս կը յենի գլխաւորապէս երկու խիստ կարեւոր վաւերագրերու հիման վրայ որոնք մինչ օրս կը մնան գրեթէ անծանօթ: Առաջին հերթին, դասախօսութիւնս կ'ակնարկէ Շահամիրի հօր՝ Պարոն Սուլթանում Դաւութխանի կոթողային տապանաքարին, որ մօտաւորապէս քսանհինգ տարի առաջ Ֆիլիփինեան կղզիներու Թիտուի ծովախութի (reef of Thitu) մօտակայքը, այսինքն Վիեթնամի ու սպանական գաղութակալութեան կեդրոն Մանիլայի եւ հարաւային Չինաց ծովուն միջեւ գտնուող ջուրերուն յատակը յայտնաբերուեցաւ եւ ներկայիս կը գտնուի Մանիլայի Ծովային թանգարանը (Manila Maritime Museum) Զեկույցը կը հիմնուի նաեւ ցարդ այլ անյայտ տուեալի մը վրայ՝ լուսահոգի Խոջայ Սուլթանումի կողակից

Աննա Խաթուն Յակոբեանի կողմէ գրուած նամակ մը: Այդ նամակը՝ ներփակեալ շագանակագոյն մագերու փունջով մը հանդերձ, երեսն քերած էր ներկայ հեղինակը մօտ քսան տարի առաջ, Բրիտանական Ազգային արխիւին մէջ եւ որու ընթերցման համար պարոն Չոպանեանը մեծ օգնութիւն եւ վարպետութիւն ցոյց տուած էր ինծի: Դասախօսութիւնը կաւարտի Շահամիրեանի եւս ցարդ անյայտ 1797 թուականի կտակի ընթերցմամբ, ուր Անդրկովկասի եւ Հնդկաստանի միջեւ կապերու վրայ եւ մասնաւորապէս Լոռիի շրջանին հետ խիստ կարեւոր տեղեկութիւններ կարելի է գտնել:

**THE POLICY OF THE OTTOMAN EMPIRE IN EASTERN
CAUCASUS IN THE SECOND HALF OF THE 18th AND THE
BEGINNING OF THE 19th CENTURIES¹**

The history of Eastern Transcaucasia is full of military-political upheavals, and worthwhile historical events, the impartial study of which and putting newly discovered facts into scientific circulation is one of the actual problems of Armenian scholars. Being at the intersection of the military-political and trade-economic roads connecting the West and the East, Eastern Transcaucasia has always been at the center of political developments. In the 18th and 19th centuries the interests of the three major powers of the region - Russia, the Ottoman Empire and Iran around Caucasus collided: as each pretended to establish its control over the local rulers and their subjects.

After the assassination of Nadir Shah (1747), a long period of decay and inner struggle for the power started in Iran. In mid-eighteenth century while Iran's rule over Caucasus fell a dozen small and medium khanates were created in Caucasus; among them the

¹ Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գիտության կոմիտեի 21Դ-6Ա163 ծածկագրով թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:

khanates of Shaki, Derbent, Quba, Shamakhi and Baku were formed in the territory Eastern Transcaucasia.

The same period was also marked for the struggle between Russia, the Ottoman Empire, and Iran for supremacy over the region, which continued throughout the 19th century. Russia was strong enough to could establish its predomination over the region, whereas Ottoman Turkey, defeated by Russia in a series of wars, waged a diplomatic struggle, trying to obtain influence over the local rulers with money and gifts and play on the religious feelings of local Muslims to incite them against Russia.

Our research aims to consider the archival documents and historically vital materials related to the policy of the Ottoman Empire in Eastern Transcaucasia and Dagestan in the 18th and 19th centuries. We shall try to illuminate and enrich the facts about events and realities developed around Caucasus in the period through the historical comparative analysis of the data and information of various archival multilingual documents, such as Ottoman royal decrees, official documents and testimonies of historians, reports and letters of Russian military commanders and diplomats, and other relevant sources.

КОСТИКЯН КРИСТИНЕ

Армения

Институт Востоковедения, НАН РА, Матенадаран

ЕГУ, РАУ, док.-проф., kr.kostikyan@gmail.com

**ДЖИЗЬЯ И ДРУГИЕ НАЛОГИ ВЗИМАЕМЫЕ С
ХРИСТИАН В ВОСТОЧНОМ ЗАКАВКАЗЬЕ В XVIII-
НАЧАЛЕ XIX ВВ¹**

Подушная подать с иноверцев или джизья взимаемая в мусульманских государствах в Средневековье и период начала Нового времени была одним из важных факторов способствующих принятию мусульманства.

Этот налог взимался с иноверцев как в период господства Сефевидских шахов, так и после падения их государства, а также в ханствах, образованных в Восточном Закавказье во второй половине 18-го века. В период правления Надир шаха по просьбе католика Абраама Кретаца шахским указом был урегулирован размер этого налога взимаемого на территории Восточного Закавказья. Но власть Надир Шаха над территорией Шекинского ханство пала уже в 1743 г. в результате восстания Хаджи Челеби из рода Кара Кешиша. Джизья в этом ханстве взималась шелком, основным продуктом производимом там, и имела соответствующее название на

¹ Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գիտության կոմիտեի 21Т-6А163 ծածկագրով թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:

персидском и тюркском языках - абришом-е дин или дин ипаки (шелк за веру).

Имеющиеся данные источников позволяют утверждать что подушная подать за веру во второй половине 18-го века взималась также на территориях Шемахинского и Кубинского ханств.

Документальные источники свидетельствуют о том, что несколько видоизмененный вариант этого налога взимался в Шекинском ханстве также в начале русского господства над этим ханством. Христианское население, ожидающее экономическое облегчение в связи с утверждением власти России над территорией ханства, конечно, не могло равнодушно относиться к такой несправедливости, и бунтовало против взимания данной подати. Однако, это лишь ухудшило их состояние: некоторые из бунтующих были сосланы в Сибирь, а другие преданы суду хана. В рамках доклада будут рассмотрены данные некоторых документов, связанные с этой проблемой и события развивающиеся вокруг него в Шекинском ханстве в начале утверждения власти царской России в регионе и в период правления Джафар Хана Хойского.

ANUSH HOVHANNISYAN

Armenia

Institute of Oriental Studies, NAS RA,
senior researcher, anush.hov@gmail.com

**MIGRATION POLICY AS AN INSTRUMENT OF RUSSIAN-
TURKISH RIVALRY IN THE CAUCASUS (FROM THE
PERIOD OF THE GREAT CAUCASIAN WAR TO THE END
OF THE 19TH CENTURY)**

Most researchers, characterizing the policy of the Ottoman Empire in the North Caucasus, speak of two main points of its implementation. Firstly, it is anti-Russian propaganda and muridism or the Islamic factor, and secondly, Muhajirism or the migration of a number of peoples of the North Caucasus to Turkey.

Russian policy in the Caucasus since the time of Catherine II was aimed at expanding the borders of the empire, which, according to a number of historians, was a “time bomb”, as it weakened them at the expense of a population alien and hostile to Russia.

Since the middle of the 19th century, migration policy has become an important tool in the competitive struggle for the Caucasus between Russia and Turkey.

One of the most important outcomes of the Caucasian War was the general migration of the North Caucasian peoples to the Ottoman Empire.

It should be noted that the successful migration policy of the Ottoman Empire after the Great Caucasian War began to bear fruit

by this time. Circassians and other people from the Caucasus who served in the Ottoman troops contributed a lot to desertion in Russian "Caucasian corps" not only in the Caucasus, but also on the Balkan front.

Military campaign of 1877-1878 despite the victory, showed that the Russian policy of integrating the Caucasian peoples into state system of values through the mixing of Muslim and Christian nations did not bring any benefit. The combination of the ideas of pan-Turkism and pan-Islamism, the sprouts of which have been observed since the end of the 19th century, were able to quite tightly connect the Ottoman Empire, and later Turkey, with the North Caucasus. Thanks to the support of the local population, already republican Turkey continued to develop its political vector in the region.

The course of the Russian government towards the Russification and Christianization of the North Caucasian region was finally formed at the beginning of the Great Caucasian War. Settler colonization became an integral part of the military-political, socio-economic, and partly cultural integration of the Caucasian periphery into the empire. The Russian colonization policy was aimed at strengthening the Russian presence in the region and firmly linking the Caucasus to Russia. Thus, the Russian government sought to balance the number of Muslim and Christian populations in the region, believing that thanks to this it would be possible to resolve all contradictions in the Caucasus.

Crimean War, and then the Russian-Turkish War of 1877-1878 showed how vulnerable the Caucasian front was to the Russians in those sections of it where Muslim peoples mainly lived.

Thus, reducing the number of "dangerous" population of the

region and settling it with "peaceful" elements was beneficial to the Russian government. That is why, after the end of the Great Caucasian War Russia did not put up any obstacles for Caucasians those wishing to leave.

The Ottoman Empire, for its part, was interested in the influx of a military-capable Muslim population into its lands. At the expense of new citizens, Port wanted to increase the number of Muslims in the places of residence of the Christian population in the Balkans, use the Circassians as a punitive force to suppress the liberation movements of the peoples of the Ottoman Empire in the Middle East and the Balkans, and also actively recruit Caucasians to participate in armed conflicts with Russia.

Migration processes of the middle of the 19th century changed the ethnic component not only of the North and Western Caucasus, but also of the Ottoman Empire.

The internal migration policy of Russia mixed ethnic groups in the region, which subsequently led to conflicts on ethnic and religious grounds.

The presence of a large number of ethnic Caucasians on the territory of modern Turkey allows the Turkish government to take into account their family feelings for their historical homeland and use their non-political associations for their own political purposes in the Caucasus.

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԱԻԼՅԱՆ

Հայաստան

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ,

պ.գ.թ., ավագ գիտաշխատող, mailyan1968@gmail.com

ԱԶԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՎՐԱՅ-ԹՈՒՐԲ-ԱՂԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (1918-1921 ԹԹ.)

Վրաց քաղաքական վերնախավը 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումի վեհաժողովում տեղի տվեց թուրքական ճնշումներին և, ինչպես հայտնի է, պարտադրված եղավ կնքել տիրահոշակ «հաշտություն»: Ըստ դրա պահանջների՝ նորաստեղծ Վրաստանը, որն Աջարիայի նկատմամբ մեծ հավակնություններ ուներ, այնուամենայնիվ, ստիպված եղավ ճանաչել այդ մարզերի վրա օսմանյան կայսրության գերակայությունը: Թուրքական տիրապետության առաջին իսկ օրից, սակայն, Աջարիայում հաստատվել էր ռազմակալման այնպիսի խիստ ռեժիմ, որ դրանից, առանց չափազանցության, սկսեցին տառապել նույնիսկ տեղի վրացի մահմեդականները: Հարկ է առանձնահատուկ նշել, որ միաժամանակ տարածում ստացավ նաև երկրամասի ինքնավարության մասին տեղի բնակչության պահանջը: Եթե 1918-ի գարնանն Աջարիայի մահմեդական բնակչությունը խանդավառությամբ էր ողջունում օսմանյան զորքերի հաղթական մուտքը երկրամաս, ապա որոշ ժամանակ անց թուրքերի «ազատարար» վարկը զգալիորեն մարեց, ինչից և

չհապաղեցին օգտվել վրացիների համախմբվածությանը ձգտող թիֆլիսամետ տեղի ուժերը: Այդ աջարացիները հիշեցին, որ իրենք ևս վրացի են և ուզում էին, որպեսզի Բաթումը անցնի Վրաստանին: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրում պահանջ էր դրված, ըստ որի օսմանների կողմից նվաճված, սակայն դեռ փաստացի վիճելի Բաթումի վարչական մարզի տարածքում պետք է հանրաքվե անցկացվեր: Ուստի, թուրքերը 1918 թ. հուլիսին շտապեցին կազմակերպել այդ «հանրաքվեն», որպեսզի վրացիներին գրկեն մարզի նկատմամբ պահանջներ առաջ քաշելու հեռանկարից: Շուտով Թուրքիայի պարտությունն առաջին աշխարհամարտում փոքր-ինչ սահմանափակեց նրա վերնախավի ծավալապաշտական ախորժակները Այսրկովկասում: Թուրքերը ստիպված եղան հետ քաշվել Աջարիայից:

Աջարիայում բախվում էին վրացամետները, թրքասերները և այդ երկրամասում անջատ պետության կազմավորման գաղափարի կողմնակիցները: Իսլամադավան վրացիների միջավայրում արդեն հասունացել էին սեփական «պետություն» ունենալու տրամադրությունները: Նրանց մի մասի ցանկությունն էր օսմանների սուլթանի հովանավորության ներքո անկախություն ձեռք բերելը, ինչը դարձյալ թուրք-ադրբեջանական շահերից էր բխում: Աջարիայի հարցում Ադրբեջանի կառավարության կազմակերպած դավերն ունեն ուշադրության և լուսաբանման առանձնակի կարիքը: Բաքուն ամեն կերպ ջանում էր ձախողել Բաթումի ընդգրկումը Վրաստանի կազմի մեջ: Նրա

գործակալները, շահարկելով դավանանքի խնդիրը, աշխատում էին դեմ առ դեմ հանել մահմեդական և քրիստոնյա վրացիներին: Բաթումի աղրբեջանական հյուպատոսարանը իսկապես կրեոլի բույնի էր նմանվել, որին Բաթուն առատորեն ֆինանսավորում էր՝ Աջարիայում հակավրացական քարոզչությունն էլ ավելի ծավալելու և փութացնելու համար: Այստեղ վխտում էին բազմաթիվ թուրք-աղրբեջանական գործակալներ և լրտեսներ, որոնք մահմեդական բնակչությանն առատորեն մատակարարում էին զենք և զինամթերք: Նրանք մեծ եռանդով ջանում էին աջարացիների մեջ վրացականության հանդեպ սերմանել ամեն տեսակի չարություն և ատելություն: Աղրբեջանի ԱԳ նախարար Ֆ. Խան Խոյսկին պահանջում էր Բաթումի նավահանգստի նկատմամբ իր երկրի համար սահմանել բացառիկ իրավունքներ, ինչը հիմնավորում էր, իբր, նավթամուղը անխափան սպասարկելու անհրաժեշտությամբ: Բաթուն բարձրաձայն բողոքարկում և ոչ մի պարագայում չէր ուզում համակերպվել Բաթումը Վրաստանի կազմում տեսնելու մտքի հետ: Այս անբարյացակամ ու դավադիր պահվածքը, բնականաբար, ցասկոտ արձագանք էր գտնում Թիֆլիսում: Աղրբեջանցի արդի հեղինակները աշխատում են շրջանցել վրաց-աղրբեջանական փոխհարաբերությունների սուր անկյուններն ու լրության մատնել սույն ասպարեզում առաջացած երբեմնի մարտահրավերները:

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

Հայաստան

ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ,
պ.գ.դ., գլխավոր գիտաշխատող, bznazat@gmail.com

**ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՏՍՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՎԼԻԿ ԶՈԲԱՆՅԱՆԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Միջնադարյան Այսրկովկասի մշակույթի ու պատմության հետազոտությունը — հայագիտական աշխատանքներում թափ ստացավ Նիկողայոս Մառի և նրա աշակերտների, ու հետևորդների ջանքերով: Այդ բնագավառում շոշափելի արդյունքի հասան Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը, Արմենակ Մուրվալյանը և Պարույր Մուրադյանը: Վերջինս Երևանի պետական համալսարանում կարողացավ պատրաստել երկու հայագետներ, որոնց հետագա գիտական գործունեությունն ուղղեց դեպի վրացագիտություն: Դրանցից մեկը Հայրապետ Մարգարյանն էր, մյուսը՝ Պավլե Զոբանյանը, որոնք իրենց ասպիրանտական տարիները անցկացրեցին Թբիլիսիում, իրենց առջև նպատակ դնելով տիրապետել վրացերենին, և Այսրկովկասի պատմության հետազոտման համար մասնագիտացան երկու հարևան քրիստոնյա երկրների սկզբնաղբյուրների հետևողական հետազոտության մեջ: Հայրապետ Մարգարյանի հետազոտությունների սահմանները Ակակի Շանիձեի

դեկավարությամբ ուրվագծվեցին Զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի և նրա սկզբնաղբյուրների հետազոտությամբ, իսկ Պավել Չոբանյանի հետաքրքրությունները Ելենե Մետրեվելու ուղղորդմամբ սնեովեցին Այսրկովկասի ուշ ավատատիրության և Նոր ժամանակների պատմության հետազոտության և սկզբնաղբյուրների քննության խնդիրների վրա: Այս երկու ամուլները վերադառնալով Երևան, իրենց շուրջ ստեղծեցին հետաքրքիր մի մթնոլորտ, որը մերթընդմերթ եռում էր պետական Համալսարանում, մերթ՝ Արևելագիտության ինստիտուտում, հաճախ էլ՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի կամարների տակ: Զեկուցման մեջ անդրադառնում ենք Պ. Չոբանյանի կովկասագիտականաշխատանքների վերլուծությանը:

ГУЩЯН ЛУСИНЭ

Россия

Российский этнографический музей,
научный сотрудник, medievist@yahoo.com

**А. ЛОРИС КАЛАНТАР – РЕГИСТРАТОР КОЛЛЕКЦИЙ И
ФОНДООБРАЗОВАТЕЛЬ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО
ОТДЕЛА РУССКОГО МУЗЕЯ ИМПЕРАТОРА
АЛЕКСАНДРА III НАЧАЛА XX В.**

В сообщении на основе архивных материалов и вещевых коллекций рассматривается деятельность сотрудника Этнографического отдела и Азиатского Музея **Ашхарбека Агалоевича Лорис-Мелик Калантара** (арм. Աշխարհեկ Աղալոյի Լորիս-Մելիք Բալանթար) в начале XX в. Будучи одним из учеников академика Н.Я. Марра, в 1912 г., после окончания императорского университета он был приглашен на работу в ЭО РМ для регистрации коллекций, в дальнейшем им была совершена исследовательская экспедиция, в которой был собран обширный материал по традиционной культуре курдов-езидов.

Будучи тщательным регистратором, А. Лорис-Калантар, частности, описал кинжал 1827 г. изготовления с армянской надписью, сделанной в технике всечки. В мае 1912 г. по заданию отдела он был направлен в Эриванскую губ. и Карскую обл. для собирания материалов по этнографии езидов, армян,

персов и татар. В ходе экспедиции были собраны 8 вещевых (127 предметов) 3 фотографических (61 фотографий) коллекций. Результатом экспедиции стало обширное собрание вещевых и фотоматериалов, включающее одну из наиболее представительных музейных коллекций по этнографии курдов-немусульман, зарегистрированное в музейных документах под номером 2859. В состав коллекции, состоящей из 109 экспонатов, входят предметы мужского, женского и детского костюма, утварь, ковры и оружие. В музей также были переданы 32 экспедиционные фотографии: снимки представителей различных социо-возрастных групп, а также портрет экспедиционера с предводителем одного из езидских племен — Усуб-беком. Кроме того, во время полевых исследований были собраны этнографические материалы, относящиеся к традиционной культуре армян, татар, иранцев, а также археологические предметы. Впоследствии, за исключением езидских и двух армянских этнографических коллекций, остальные предметы были утеряны и исключены из музейных фондов. В следующем, 1913 г. А. Лорис-Калантаровым были переданы еще три коллекции фотографий (66 фотографий), на которых представлены природные и архитектурные ландшафты, а также местные жители. За проделанную полевую работу А. Лорис-Калантар был удостоен благодарности от Совета ЭО за подписью заведующего отделом Н. Могилянского и секретаря Совета А.А. Миллера.

Согласно архивным документам РЭМ, «А.А. Лорис-

Калантар с 20-го Января 1914 г. прекратил занятия в Этнографическом Отделе вследствие своих подготовительных работ перед магистерскими экзаменами» (АРЭМ Ф.1. Оп.1. Д. 19. Л. 50). В 1913 г. А. Лорис-Калантар начал работу по каталогизации армянских книг и описанию рукописей в Азиатском музее Императорской академии наук, а в 1914 г. он, по предложению директора музея К.Г. Залемана, был приглашен на выборы для должности сверхштатного младшего ученого хранителя, на которую был избран единогласно.

ՄԱՀԱԿՅԱՆ ՎԵՐԱ

Հայաստան

Մաշտոցի անվան Մատենադարան,

Գիտաշխատող verasahakyan@matenadaran.am

**ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ «ԹԵՇՔԻԼԱԹ-Ը
ՄԱԽՍՈՒՄԱ» ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԾԻՐԻՑ ՆԵՐՍ**

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Կովկասյան (Արևելյան ճակատ) ճակատը ձգվում էր Սև ծովից մինչև Իրանի սահմանը: Աշխարհագրական այս հատվածում Օսմանյան Թուրքիան ուներ երկարաժամկետ միջոցի համար մշակված ռազմավարություն. Ռուսական իշխանության հնարավոր հաստատման պարագայում նա նպատակ ուներ պահպանել իր ազդեցությունը այդ տարածաշրջանում, իսկ աշխարհաքաղաքական իրավիճակի փոփոխման դեպքում՝ Անկախ Հյուսիսային Կովկասն օգտագործել իբրև պատնեշ: Կովկասյան ճակատի պաշտպանությունը Օսմանյան III բանակի վրա էր 1914 թ. օգոստոսին, երբ թուրք-գերմանական հարաբերությունները առարկայական փուլ մտան, Օսմանյան ռազմական շտաբը կազմեց մի պատվիրակություն: Այդ պատվիրակության կազմի մեջ էին Բեհաեդին Շաքիրը, Օմեր Նաջին, Ռուշենի բեյը, Ֆիլիպեցի Հիլմի բեյը, Հալիլ բեյը, Ջիյա Շաքիր բեյը, Ջեմիլ բեյը, Ռեշիթ բեյը, Ջիհանգիրօղլու Բքրահիմ բեյը,

եղբայրը՝ Հասան բեյը, իրանցի Հուսեին բեյը, Էմիր Հաշմեթը և ուրիշներ. շուրջ 20 մարդ: 1914 թ. օգոստոսի 22-ին պատվիրակությունը հասավ Էրզրում: Նրանց առջև խնդիր էր դրված 1877-1878 թթ. պատերազմից հետո Ռուսաստանին անցած Բաթում, Արդահան, Արդվին, Օլթի, Կարս, շրջաններում, ինչպես նաև Իրանում մուսուլման բնակչությանը կամ այլևայլ աշիրեթներին ոտքի հանել, նրանցից կազմել չեթեական ջոկատներ, որոնք կկարողանային թիկունքից հարվածել, կազմակերպել դիվերսիոն հարձակումներ, խափանել ռուսական բանակի մատակարարման ուղիները, հավաքել և փոխանցել տեղեկություններ և այլն:

Այս առաքելության շրջանակներում կազմավորվում է երեք շտաբ՝ Վանում, Էրզրումում և Տրապիզոնում: Ի սկզբանե Տրապիզոնի մասնաճյուղը պետք է ղեկավարեր Քարա Քեմալ բեյը: Սակայն նա միայն 1914 թ. սեպտեմբերի 12-ին է կարողանում հասնել Էրզրում և հանդիպել մյուս երեք պատասխանատուների հետ: 1914 թ. հոկտեմբերի 2-ով թվագրված Շաքիրի և Յուսուֆ Ռըզայի հեռագրից հասկացվում է, որ իրենց հեղինակությունը կազմակերպության ծիրից ներս բավական բարձր է ու ամուր: Հեռագրով նրանք պահանջում են ծանուցել թե մինչ այդ պահը որտեղ են կազմավորվել թեշքիլաթներ, որ տարածքներում, ովքեր, երբ և ո՞ր շրջան են ուղարկվել, ինչ հրահանգավորումներ են ստացել, ի՞նչ փորձառություն ունեն և ինչ հաջողություններ են գրանցել:

Շուրջ մեկամսյա քննարկումներից հետո, որին

մասնակցում էին Շաքիրը, Ֆիլիպեցի Հիլմին, Քարա Քեմալը, Յուսուֆ Ռեզան, հոկտեմբերի 12-ին Բայբուրթում, որն ընկած էր Էրզրումի և Տրապիզոնի միջև, կազմակերպվում է հանդիպում: Հուշագրություններից քաղված տեղեկությունների համաձայն մի քանի օր անց սեղանին է դրվում *թեշքիլաթ-ը մախսուսայի* գործունեության կանոնակարգ, որի համաձայն Կովկասյան առաքելությունն իր գործունեությունն այլևս իրականացնելու էր Կովկասի հեղափոխական կոմիտե (Kafkasya İhtilal Cemiyeti) անվան ներքո:

Կովկասյան առաքելության շրջանակներում Վանում տեղակայված կենտրոնի միջոցով ԹՄ թափանցել է նաև Իրան: Իրանն ուներ մեծ կարևորություն, քանի որ դեպի արևելք ներթափանցման հարցը լուծվելու էր նրա գրավումով, իսկ Թավրիզը դառնալու էր դեպի Դադստան ուղարկվող դիվիզիայի համար միջանցք: Իրանի նկատմամբ ռազմավարությունը մշակվել և իրականացվել է Հատուկ բյուրոյի կողմից (Özel büro): Ընտրվել էին սպաներ և քաղաքացիականներ, որոնք Շաքիրի և ՄԱ կուսակցության ընդհանուր քննիչ (Müfettiş-i Umumi'si) Օմեր Նաջիի գլխավորությամբ ուղարկվել էին Իրան:

1914 թ. սեպտեմբերի 6-ին Վան ուղարկված ներքին գործերի նախարարության Անվտանգության վարչության կողմից գրված հեռագրում բացեիքաց խոսվում էր այն մասին, որ արդեն կազմավորվել են զինված բանդաներ, որոնց առջև դրված է Իրանի ներսում հրահրումների կազմակերպումը, իսկ գործելու հրամանը տրվելու էր առանձին:

Այսպիսով, ներկայացվելիք զեկուցման շրջանակներում փորձելու ենք հակիրճ անդրադառնալ Կովկասյան առաքելության այս երեք կենտրոնների գործելառճի մանրամասներին, քննելու ենք գլխավոր շտաբի և Վանի, Էրզրումի, Տրապիզոնի փոխհարաբերությունները: Զեկույցի ժամանակագրական շրջանակն է 1914-1918 թթ.:

ZURAB TARGAMADZE

Georgia

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology,

Ph.D, researcher, zurab.targamadze@tsu.ge

THE IDEA OF A UNITED CAUCASUS: HISTORICAL AND POLITICAL DISCOURSE

Over the centuries, the collective memories of the community members about their own origins have been passed down from generation to generation. In specific situations, these references often occupy a central place in the collective memory and even determine the political agenda.

The aim of this report is to observe the existing ideas about the common origin of the peoples of the Caucasus, specifically, to discuss the Georgian and Armenian examples.

The formation of the idea of a united Caucasus is connected with the spread of Christianity in the Caucasus. According to the biblical version of the origin of the peoples of the Caucasus, the inhabitants of this region had a common ancestor. During the formation of the Georgian Kingdom, in the 11th century, the concept of a *unified Caucasus* gained political and ideological significance. Later, after the collapse of the Kingdom of Georgia and the spread of Islam in the North Caucasus, the narrative about the common origin of the Caucasians lost its relevance from a political point of view. In the 19th and 20th centuries, the actualization of the idea of a *unified*

Caucasus was connected with the tasks of the Russian Empire and the Soviet Union to effectively solve the political challenges in the Caucasus region.

The issue of the origin of the peoples of the Caucasus and the idea of a *unified Caucasus* are relevant even today, although we must note that in some cases, the formulation of the problem in this way echoes the Soviet and Russian political agenda. Thus, in the process of its research and study, it is necessary to show caution and vigilance in order to separate the historiographical and scientific analysis of the existing narratives about the common ethnogenetic origin of the peoples of the Caucasus from the rather vague and ambiguous political narrative of the united Caucasus.

MANUCHAR GUNTSADZE

Georgia,

Korneli Kekelidze Georgian national Centre of Manuscripts
Scientific Employee, Ph.D, m.guntsadze@manuscript.ge

SOCIO-ECONOMIC ISSUE IN THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF GEORGIA (1918-1921)

The socio-economic issue of the Democratic Republic of Georgia can be divided into two directions:

1. Reforms that were carried out in the state;
2. Social and economic situation of the population.

In less than three years, several important reforms were carried out in this regard. One of the main reforms in this regard was in the direction of the monetary system, namely the introduction of a new monetary unit. Obviously, financial stability is not determined only by reforms, and the war events that took place parallel to the reforms were also important, creating an additional unstable environment for economic development. Overall, money has experienced significant inflation twice.

At the same time, it is interesting to compare how it affected the life of the ordinary population, what was the purchasing power of money then and compare it with modern times in order to make a better comparison and representation.

МАРИАМ БЕЖИТАШВИЛИ

Грузия

Директор Ингушского Культурного

Докторант ТГУ, mariami1988@gmail.com

**К ВОПРОСУ О РОЛИ ГРАЖДАНСКОГО АКТИВИЗМА В
ДЕЛЕ КОНСОЛИДАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ МЫ-
ГРУППЫ: ИНГУШСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ (1956-2022 ГГ.)**

Посредством настоящего доклада нашей задачей является более широко осветить историю общественного движения (гражданский активизм) в одной из Кавказских Республик, инкорпорированных в РФ - Ингушетии.

С платформы ингушского гражданского активизма выделяем наиболее выдающиеся по форме, содержанию и результатам даты двух исторических времен - советской империи и постсоветских периодов, когда, на наш взгляд, осуществляются глубокие и всесторонние преобразования, которые закладывают основу для новых этапов консолидации ингушского народа, это: а) 1956 – начало 1960-х – время возвращения из депортации и восстановления Чечено-Ингушской АССР; б) 1972-1973 гг., массовый протест за восстановление своей государственности в составе России; в) 1988-1992 гг., восстановление свою государственность, хоть и в урезанном виде и г) 2018-19 гг. и настоящее время - новый этап ингушского национального движения, целью которого являются

восстановление территориальной целостности Ингушетии.

Вопрос репрезентации национального движения вышеуказанного каказского народа, как нам представляется, имеет не только локальный, но и международный характер, поскольку он тесно связан с проблемой мира и демократизма в Кавказском регионе в целом. Но, несмотря на его значимость, ситуация с исследовательским вопросом незавидна с позиции современной науки. Концептуально он до сих пор не оценен современной методологией исторического исследования, хотя введённые в научный оборот ряд источников (архивные документы, материалы СМИ, эпистолярное наследие активистов-участников событий...) позволяют проанализировать процессы. Существует и научная литература (М.Д.Яндиева, Н.Д.Кодзоев), но вопрос репрезентации ингушской идентичности в свете исследования гражданского активизма не изолированно, а в контексте единого процесса, в полной мере ещё не оценен в ингушской историографии.

При подготовке доклада мы будем использовать методологию качественного исследования: контент-анализ, изучим записанные нами интервью с т.н. «группами памяти», которые вспоминают прошлые события через ритуалы протеста.

Какие выводы даст нам обсуждение вопроса гражданского активизма для определения мощности групповой солидарности (интеграции) в ингушском обществе? - на этот вопрос ответит доклад, представленный на конференции.

Ожидаемая «польза» от представления подобной темы на международной конференции: обсуждение уже идентифицированных научных проблем в международном масштабе, с новым фокусом, является эффективным путем интернационализации не только ингушской, но и кавказской проблематики в целом.

**ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՎԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԽՆԴԻՐԸ ԽՍՀՄ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 1970-
ԱԿԱՆ ԹԹ.**

Խորհրդային անցյալի ուսումնասիրությունը նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների քաղաքական, հասարակական, տնտեսական, մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտներում շարունակում է մնալ արդիական, քանի որ արդի փուլում ընթացող բազմաթիվ գործընթացներ անհնար է դիտարկել առանց ոչ վաղ անցյալի համակողմանի հետազոտության: Մայրենի լեզվի պաշտպանությունը և պահպանությունը բոլոր ժամանակներում առանցքային տեղ է զբաղեցնում ազգային գաղափարախոսությունների համատեքստում՝ հատկապես պետականության բացակայության կամ վերազգային կառույցներում ինտեգրման պարագայում: Պատահական չէ, որ ԽՍՀՄ գոյության տարիներին, երբ արգելվում և պիտակավորվում էին ազգային մշակույթի որոշ դրսևորումները, մայրենի լեզվի պահպանությունը վերածվեց միավորող և ոգևորող գործոնի:

1960-70-ական թթ. Խորհրդային Միությունում ընթացող «խորհրդային քաղաքացի» եզրույթի տակ թաքնված ազգային առանձնահատկությունների երկրորդ-

ման, հետագայում նաև ոչնչացմանն ուղղված լուրջ քայլերից մեկը միութենական հանրապետություններում ազգային լեզուների դեմ ուղղված արշավն էր, որն իր վերջնական հանգրվանին մոտեցավ՝ ի դեմս 1978 թ. ընդունված Սահմանադրությունների:

Անդրկովկասյան հանրապետություններում՝ մասնավորապես Հայաստանում և Վրաստանում, այս հանգամանքը առաջացրեց լուրջ դժգոհություններ և բողոքի ակիք, որոնք ստիպեցին խորհրդային իշխանություններին տեղի տալ և անփոփոխ թողնել 1937 թ. Սահմանադրություններում տեղ գտած պետական լեզվի վերաբերյալ դրույթները: Ավելին, Վրաստանում ապրիլի 14-ը նշվում է որպես մայրենի լեզվի օր: Այս հանգամանքով պայմանավորված շատ հաճախ խորհրդային իշխանությունների զիջումը ներկայացվում է իբրև Վրաստանում տեղի ունեցած դեպքերի հետևանք:

Հայաստանում և Վրաստանում մայրենի լեզվի շուրջ ծավալվող իրադարձությունները բավական քիչ են ուսումնասիրված պատմագիտական մտքի կողմից: Թեև հարկ է նշել, որ այս տարիներին տեղ գտած այլախոհական և իրավապաշտպանական շարժումները բավականաչափ ուսումնասիրված են ինչպես հայ, այնպես էլ վրաց պատմագիտական մտքի կողմից: Միևնույն ժամանակ մայրենի լեզվի պահպանության շուրջ ազգային համախմբումը և պայքարը առանձին քննության հարց չի դարձել: Հարկ է նշել, որ բավական սուղ է նաև այդ հարցերի վերաբերյալ աղբյուրագիտական բազան: Ժամանակակից մամուլում տեղ էր գտնում Սահմանադրության քննարկման վերաբերյալ միայն պաշտոնական տեղեկատվությունը, արտասահման-

յան լրատվամիջոցները իրենց խորհրդային թղթակիցների կողմից ստանում էին սահմանափակ լրատվություն: Միյուրոքահայ մամուլում ևս կցկտուր նյութեր էին հայտնվում այս գործընթացների վերաբերյալ:

Մեր կողմից փորձ է կատարվել եղած սկզբնաղբյուրների, մասնակիցների հուշերի և այլ նյութերի ուսումնասիրման հիման վրա ներկայացնել Անդրկովկասյան երկրներում մայրենի լեզվի պահպանության շուրջ ծավալվող իրադարձությունները համապարփակ և համակողմանիորեն՝ ոչ, թե որպես առանձին դրվագ, այլ 1960-ական թթ. սկիզբ առած գործընթացների կարևոր բաղադրիչ: Այդ գործընթացները ունեին ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին շարժառիթներ: Արտաքին շարժառիթներից մեկը 1975 թ. Հելսինկյան խորհրդակցությունից հետո ստեղծված միջազգային դրությունն էր և քաղաքական մթնոլորտի փոփոխությունը: Ներքին շարժառիթների համատեքստում առանցքայինը՝ մասնավորապես Հայաստանում և Վրաստանում բավական կազմակերպված այլախոհական շարժումն էր՝ իր ընդգծված ազգային գաղափարախոսությամբ և պահանջատիրությամբ: Անհրաժեշտ է դիտարկել նաև ԽՍՀՄ Անդրկովկասյան հանրապետություններում այդ տարիներին դեկավարող առաջին քարտուղարների գործոնը: Այս բոլոր իրողությունների համակողմանի դիտարկումը լույս է սփռում 1970-ական թթ. Անդրկովկասում ծավալվող իրադարձությունների վրա:

КРИСТИНЕ МЕЛКОНЯН

Армения

Институт востоковедения Национальной Академии наук РА,
Ереванский государственный университет,
Канд. ист.наук, доцент, chmelkonyan@ysu.am

КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ТУРЦИИ В СТРАНАХ ЮЖНОГО КАВКАЗА¹

Распад СССР стал причиной коренных изменений мирового порядка и геополитической ситуации в мире после завершения противостояния двух идеологических блоков. Образовавшийся идеологический вакуум бросились заполнять региональные лидеры, которые когда то в историческом прошлом имели свое влияние. Особенно, для Турции сложилась удобная обстановка для осуществления своих желаний, которые прежде казались далекими от реальности.

Политика Турции на Южном Кавказе отличается комплексностью, которая включает как экономическую, энергетическую так и культурную составляющую. Культурно-цивилизационный фактор составляет основу всей политики Турции в этом регионе. Имперские устремления, основанные на тюркском супер этносе, которые прочно осели в сознании турецкого общества, способствовали активизации Турции во

¹ Հետազոտությունն հրականագվել է ՀՀ ԿԳՄԱՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 21Т-5F218 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

всех сферах сотрудничества.

В 90-х годах прошлого века, Турция начала разрабатывать новую культурную политику в отношении стран постсоветского пространства, что соответствовало процессам того времени и идеям которые турецкое общество вынашивала многие годы. С распадом СССР турецкие политологи начали возрождать идею создания Турана, простирающихся от Западного Китая до восточного побережья Средиземного моря. Данная идея рассматривала перспективы создания единого политико-экономического союза тюркских государств с общим рынком, объединенной энергосистемой.

Основным институтом осуществления культурной политики Турции в отношении Грузии является агентство ТКА, которое с 2000 года реализует проект «Тюркология», в рамках которого в грузинских вузах были созданы факультеты и отделения по изучению Турции. В 2007 в Турции был создан Институт Юнус Эмре, целью которого является продвижение за рубежом турецкой культуры и языка. Образовательная политика Турции также осуществляется в рамках проектов «Туркие Бурслары» (Türkiye Bursları) и YÖK, которые предоставляют квоты для иностранных студентов.

Заметим, что Турция ведет культурно-образовательную политику направленную сугубо в отношении тюрко говорящих стран. Так как единственным государством тюркского происхождения на Южном Кавказе является Азербайджан, в отношении ее наблюдается более активная культурно-

образовательная политика, по сравнению с другими странами Южного Кавказа. Политика осуществлялась в рамках организаций «Тюрксой» и «ТІКА», целью которых являлся продвижение идеи «пан-тюркизма». Были открыты культурные центры, был принят общий алфавит тюркских государств, начал функционировать теле и радиоканал.

Культурно-образовательная политика подверглась изменениям с приходом к власти Партии Справедливости и Развития. С 2002 года наблюдается активизация политики Турции, наряду с Азербайджаном, также и в Грузии. Начали проводиться различные культурные мероприятия, открываться учебные заведения.

Таким образом, Важным направлением в политике Турции на Южном Кавказе является культурно-образовательная составляющая. Основной целью данной идеи является расширение влияния Турции посредством воспитания протурецко настроенной молодежи в странах региона, а также посредством формирования положительно образа Турции среди различных слоев населения, которые бы поддерживали ее политику.

ВИЛЕН МНАЦАКАНЯН

Армения

Российско-Армянский университет

mnatsakanyanvilen@gmail.com

**СТРАНЫ ЮЖНОГО КАВКАЗА НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ
ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ИНТЕРЕСОВ ГЛОБАЛЬНЫХ И РЕГИОНАЛЬНЫХ
ИГРОКОВ**

Территорию, расположенную между Каспийским и Черными морями к югу от Кавказских гор, в научном обществе называют Закавказьем или Южным Кавказом. За последние два десятилетия Южный Кавказ преодолел серьезные проблемы в консолидации своей экономики, общества и институтов после распада Советского Союза. Население трех стран Южного Кавказа добилось устойчивого социального прогресса, значительного среднего класса и прочной экономики со средним уровнем дохода. После трудного перехода усилия окупались в плане экономических показателей. Однако прогресс не был однородным. Сложные географические характеристики, относительно небольшой размер экономики, отсутствие диверсификации и демографические проблемы, связанные с эмиграцией и низким уровнем рождаемости, в сочетании с подверженностью макроэкономическим рискам во внешней

среде создают серьезные проблемы.

Регион характеризуется множеством этнических конфликтов, которые препятствовали региональным интеграционным процессам. По мнению З. Бжезинского зона Южного Кавказа представляет собой, так называемые «Евразийские Балканы», которые составляют внутреннее ядро огромной территории, имеющей удельную форму, и имеют весьма серьезное отличие от внешней окружающей зоны: они представляют собой силовой вакуум¹. Геополитическая важность региона представляет собой наличие транспортной сети, которая соединяет богатые энергоресурсами районы Средней Азии и Востока с развитыми странами Европы. Интерес к региону возрастает не только со стороны России, Ирана, Турции, но и Китая, который заинтересован в энергоресурсах региона, а также инициатива ОПОП (Один пояс, один путь) имеет один из своих маршрутов линию, лежащую через Азербайджан и Грузию, за счет наличия железной дороги Баку-Тбилиси-Карс, а также учитывая ситуацию использования данного пути Украиной для обхода территории России. Таким образом учитывая вышеизложенные факторы, возникают цели, возбуждающие национальные амбиции, создают корпоративные интересы, разжигают исторические претензии, возрождают имперские чаяния и подогревают международное соперничество². Регион также расположен на стыке

¹З. Бжезинский «Великая шахматная доска», Москва, «Международные отношения», 1998, с. 149.

² Там же, с. 151.

цивилизационной и религиозной борьбы. Этим и объясняются этнические межнациональные конфликты региона между Абхазией, Южной Осетией и Грузией, Нагорным-Карабахом и Азербайджаном. Данная военная нестабильность региона делает его потенциально горячей точкой, где наличие конфликтов позволяет создать внешними игроками зону влияния. Межнациональные конфликты создали конфронтацию сил в регионе, где из-за конфликта между Россией и Грузией, последняя имеет прозападную ориентацию, такие как направленные шаги по интеграции с ЕС и НАТО, где конфликт вокруг Нагорного-Карабаха, привел к стратегическому военному и экономическому партнерству Армении с Россией, а Азербайджана – с Турцией. Таким образом регион также является стыком интересов глобальных и региональных геополитических игроков.

**ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ «ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅԱՆ» ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԵՐԿՈՒ
ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԻ
ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆՆԻՑ**

Հարևան երկրների հետ փոխհարաբերությունների կարգավորման և զարգացման հարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության օրակարգի առաջնահերթություններից է: Երկրի արտաքին քաղաքական գերակայությունների շարքին են դասվում նաև Անդրկովկասի տարածաշրջանում խաղաղության հաստատման, համագործակցության մթնոլորտի և կայուն զարգացման համար բարենպաստ միջավայրի ապահովման հիմնահարցերը: Այս մարտահրավերների իրագործման ճանապարհին խոչընդոտները բազմաթիվ են: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո տարածաշրջանում առաջ եկած հիմնական մարտահրավերները կապված էին ակտիվ փուլ մտած տարածքային հակամարտությունների հետ: Արցախյան, Աբխազիայի, Հարավային Օսիայի հիմնախնդիրների և դրանց շուրջ դիրքորոշումների բազմազանության հետևանքով դժվարություններ են առաջանում ինչպես տարածաշրջանում փոխվստահության մթնոլորտի ձևավորման, այնպես էլ ուժի տարածաշրջանային և միջազգային կենտրոնների հետ փոխհարաբերությունների զարգացման առումներով: Մյուս

կողմից էլ, արտաքին քաղաքական և տնտեսական գործընկերների ընտրության հարցում տարածաշրջանի երկրները ցուցաբերում են տարբերակվող մոտեցումներ: Հայաստանի պարագայում արցախյան հիմնախնդրի առկայությունը ստիպում է առաջնային հարթության վրա դնել երկրի անվտանգության հարցը. Հայաստանի Հանրապետությունը հետխորհրդային տարածքի երկրների, մասնավորապես՝ Ռուսաստանի Դաշնության հետ համագործակցության շրջանակներում է տեսնում երկրի անվտանգության համար բավարար պայմանների ապահովումը: Անվտանգության հարցը հիմնային նշանակություն ունի նաև հարևան Վրաստանի համար, սակայն Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի հակամարտություններում Ռուսաստանի Դաշնության անմիջական մասնակցությունը ստիպեց վերջինիս անվտանգության երաշխիքներ փնտրել Արևմուտքում՝ ի դեմս եվրոպական երկրների և ՆԱՏՕ-ի: Հարավային Կովկասում առաջացավ մեծ ճեղք, և Հայաստանն ու Վրաստանը մնացին դրա տարբեր կողմերում: Հայաստանը շրջափակման պայմաններում լավ է գիտակցում Վրաստանի տարանցիկ նշանակությունը, իսկ Վրաստանն էլ, իր տարածքում ունենալով մեծաթիվ հայ համայնք, չի կարող ապահովել ներքին խաղաղություն, եթե լինեն լարված հարաբերություններ Հայաստանի հետ: Եվ այս միտումն ակնհայտ երևում է ոչ միայն երկկողմ փոխհարաբերություններում, այլ նաև տարածաշրջանային համագործակցության ծրագրերում երկու երկրների մասնակցության գործընթացում: Թեպետ Հայաստանն ու Վրաստանն ունեն արտաքին քաղաքական կողմնորոշումներում սկզբունքային

տարբերություններ, նրանց զսպում և հակակշռում են միմյանցից տնտեսական ու քաղաքական կախվածության որոշ տարրեր:

Զեկույցը վերաբերում է Հայաստանի և Վրաստանի միջև առկա հարաբերությունների խորացմանն ու ընդլայնմանն ուղղված ևս մեկ իրողությանը՝ «եղբայրության» գաղափարին, ըստ որի՝ երկու երկրների ժողովուրդները գիտակցում են, որ տարածաշրջանում առկա խնդիրների լուծման համար նրանք առաջնահերթությունը պետք է տան եղբայրական հարաբերությունների ամրապնդմանը, այդ խնդիրները հաղթահարելու համար պետք է քայլեր ձեռնարկեն միասնաբար, ինչի անհրաժեշտությունը բազմիցս ցույց է տվել պատմությունը: Հայ-վրացական բարեկամության և եղբայրության գաղափարը վերջին տարիներին ավելի ինտենսիվ է դարձել, դրա մասին բազմիցս խոսվում է պաշտոնական հարթակներում թե՛ հայկական կողմում և թե՛ վրացական: Հենց այդ գաղափարի արծարծումը հեղինակին մղել են կազմելու սույն աշխատանքը, որը զեկույցի տեսքով առավել մանրամասն և պատմական ակնարկներով լի կներկայացվի գիտաժողովի ժամանակ:

[1000mm]

ՀԱՍ Յիմնարար Չիտ. Գրադ.

FL0672118

A II
110022

Handwritten text in a cursive script, likely from a manuscript. The text is written in a dark ink on a light-colored paper. The script is dense and flowing, characteristic of early modern handwriting. The text is organized into several lines, with some lines starting with a large initial letter. The overall appearance is that of a historical document or a page from a book.